

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

5594

5595

5596

5597

5598

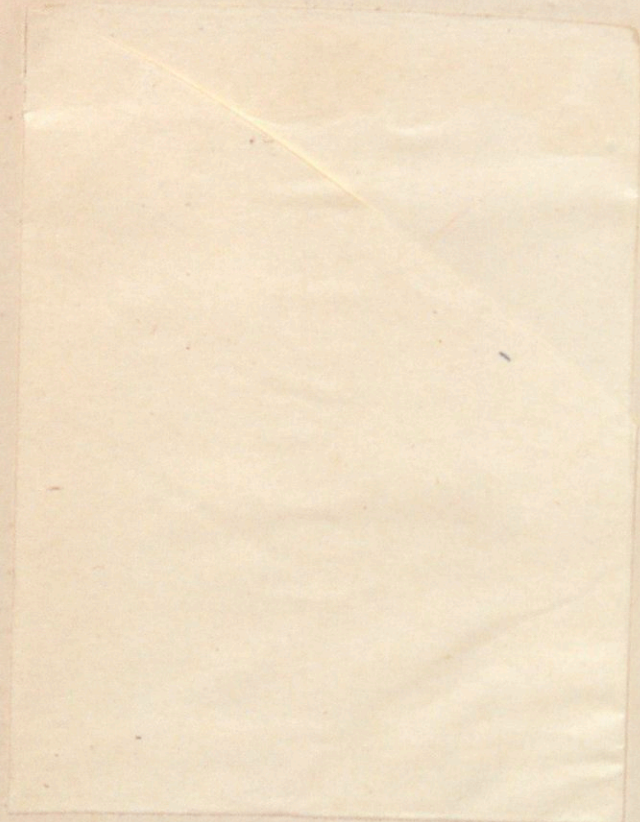
5599

5600

3(47925)

S-46

1907

№ 65.

UPSOUP

20.80.80.80.80

9(47.925)

№ 65-17

W. ԱՐՏՕՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԿԱՄ

ՏԵՂ ԵԿԱԳԻՐ

ԲԱՆՈՒԱՅ, ԲԱՐՔԵՐԴՈՒ, ՉՅՐՄԱՆ,
ՃԱԳԻ, ՃԱՊԱՂ, ԶՈՒՐԻ, ԵՒ
ԵՐԶՆԿԱՅՈՒ

65-21

Հ. Ե. Ե.

ՅԱՌԻՆԱՌԻԱԾ

ԸՍՏ ԽՆԴՐԱՆԱՑ ԱԶԳԱՍԻՐԱՑ

ԽԻԶԱՆ ԳԱԻԱՌ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵԱՑ

ՊՕՂՈՍ Ծ. Վ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ

ԳՈՐԾ ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

12959

ԵՐԿՈՒ ԻՕՍՔ

5645

38

1878 Մալխ ամսոյ մէջ, Բարձրաշնորհ Տէր Տէր Ներսէս Սրբազան Պատրիարք Հօր կոնդակաւ եւ Ազգային Պատկառելի Խառն ժողովոյ որոշմամբ Բալուայ վիճակի առաջնորդական տեղապահութեան պաշտօնով ուղևորեցանք ի Բալու, եւ անդ մի քանի կարգադրութիւններ ընելէս վերջը, փափաքեցայ ինչպէս որ ուրիշ անգամներ, նա եւ այս անգամ եւս առիթը չփախցնելով, Բալուի եւ իւր շրջակայ քաղաքաց եւ գիւղօրէից տեղեկագիրը աշխարհիկ լեզուաւ պատրաստել. գէթ այսու փոքրիկ ծառայութիւն մատուցանել ուղևորով, աշնիւ Ազգիս կանխաւ իւր ներողամտութեանը արժանանալով:

Արտասուք եւ թշուառութիւն անաւատիկ այս երկու ցաւալի բառերն են ընտրուած ներկայ երկասիրութիւնս կէտ նպատակին՝ որուն համար ցաւօք սրտի պիտի խօսիմ, եւ որ աւելի ցաւալին է անուրանալի ճշմարտութիւններ պիտի լսէ զոսիւ ընթերցողը . երբ տեղեկագրոյս մի քանի երեաները ընթեանու հազիւ իւր արցունքը բռնելով պիտի շարունակէ ընթերցուելը . տեանելով իւր համարիւն եղբարց եւ որդւոց անտանելի եւ անկրելի թշուառ փոճակը . որ կարծես լսիկ մնջիկ դատապարտեալ է 'ի յայն . յիրաւի մարդ կապչի կը մնայ , երբ 'ի մօտոյ իւր աչքերովը կը տեսնէ եւ աւանջներովը կը լսէ . եւ ձեռքերովը կը շօշափէ , այս ամեն թշուառութիւնները որ միշտ հանապազ տեղի կունենան : Տես'րք իմ եւ եղբարք անտանելի է այս ցաւը . չկրնար ըլլալ մարդկային էակ մը որ կարողանայ դիմանալ . սոյն բաղմատեսակ հարստահարութեանց . դարմացումէ յապշութիւն կը կրթի մարդ երբ պամը մտածէ թէ Հայաստան դեռ եւս ո՛նի իւր

մէջ կանգուն մնացած մէկ քանի միլիօն հատ
700 տարուան անտանելի հարստահարութեանց
եւ թշուառութեանց տառապանացը մասնուած
անիմանալի է այս դաղտնիք՝ սակայն եւս ա-
նուրանալի ճշմարտութիւն . խանգարեալ մը-
տաց երեւակայութիւն եւ կամ ցնորք չեն որ
պիտի ընթեռնուք, բաւական է որ անդամ մը
միայն ճանապարհորդէք ի Հայաստան եւ պի-
տի տեսնէք հոն . մէկ կողմանէ Հայրենիք ,
Ազգ , Կրօնք , եւ Եկեղեցի ոտն կոխ եւ ա-
նարգել . կենաց եւ ընչից անապահով վիճակ .
պատույ բռնաբարումն , բանտ , թանջանք եւ
մահ , ասոնց ամենը ո՞րի խեղճ եւ թշուառ
Հայոցն , խկ միւս կողմանէ տգիտութիւն ,
անմիաբանութիւն , եղբայրատեցութիւն , եւ
մատնութիւն , որոնք ձեռք ձեռքի տուած ա-
մեն օր Հայութեան արիւնը կը ծծեն երկրա-
գունդէն Հայ անունը ջնջելու համար , մէկ
խօսքով Տեարք իմ եւ եղբարք , օտարը կը
հարուածէ Հայը , Հայը կը հարուածէ Հայը ,
միացուր ասոնց նա եւ ախօսր Բաւերակաց բե-
կորներ այսինքն , եկեղեցեաց , պալատանց ,
վանուց եւ զանազան հոյակապ հնութեանց որ
կողմ դարձնես աչերդ անպատճառ մի քանին
աչերուդ կը հանդիպի , ներկայ վիճակը աչ-
քիդ առջեւ ունենալով անցելոյն վրայ ար-
խուր հայեցուածք մը կը դարձնես եւ սրտէդ
ինքնաբերաբար ա՛հ մը՝ կարձկի յետոյ կսկսիս
յաչս արտասուես պահ մը անցեալը մտածել եւ

ըսել ինքնիրենդ , հոս քաղցին եւ այժմ կը
ննջեն իմ նախնիքներս . իմ հուժկու թագա-
ւորներս , անաւասիկ այս կիսակործան չէն-
քերը անոնց յիշատակաց մնացորդներն են ,
սակայն այս վարկենական մտածումդ չուտով
կը ցնդի , որովհետեւ ներկային համար ցնորք
մը կը համարուի եւ այս տիեզերահոյակ Հայը
որ ատենօք բոլոր աշխարհ դարմացուցած է ,
իւր դիտութեամբն եւ վսեմ հանճարովը .
ցուրտ դերեղմանաքարի մը ներքեւ ամիպի-
եալ կը տեսնես , ինչո՞ւ վասն զի չուղեց սի-
րել , չուղեց միանալ , չուղեց աղղայնութեան
կապն ամուր պահել , միշտ՝ իրեն հաճելի ե-
րեւցան . խեռ , ատելութիւն , նախանձ եւ
անմիաբանութիւն , որժ ի հիմանց քանդեցին
ազգութեան տունն ու ոգին , չեմ ուզեր նա-
եւ հոս դանց առնել կղերականաց մասին հա-
մար ալ մի քանի խօսք ուղղել , Հայութիւնը
որ դարերէ հետէ թէ՛ ներքին երկպառակու-
թեամբ եւ թէ՛ արտաքին անխնայ հարստա-
հարութեամբ տգիտութեան եւ յետին ծայր
աղքատութեան խաւարի եւ անել Լաբրիւն-
թոսը գահալիժած է , եթէ ժամանակին քենե-
նար անձնուրա՛ց , քաջա՛րի , եւ յազգասէր
հոգեւոր հովիւներ , գոնէ ներքին երկպառա-
կութիւնը իւր ամեն ճիւղերով այս աստիճան
հառաջ գացած չէր ըլլար , որով մէկին բարձ-
մամբը միւսն ալ կանհետանար , ասոնք որոնք
նաւ ի սիրտ դրած եմ , ես ինքս փորձով հա-

մոզուած եմ, թէ եւ քացառութիւններ ոչա-
կաս չեն ազգին եկեղեցւոյն եւ հայրենեաց
համար աշխատող եկեղեցականներ աւագ ու
սակաւաթիւ են :

Արդ Տեարք իմ եւ եղբարք, ներկայ աշ-
խարհիկ լեզուաւ հինգերորդ երկասիրութիւ-
նըս որ Յալուի եւ շրջակայ քաղաքաց եւ
գլուղօրէից կենդանի պատկերը խիստ խնամօք
կը տեղեկագրէ . կարդալով զանոնք ջանանք
եւ աշխատինք աջակցել մեր ամենասիրելի եւ
անզուգական Քարծր Արքազան Տէր Տէր Ներ-
սէս Պատրիարք Հօր աշխատանացը, եւ ի շը-
նորհս ուսման եւ կրթութեան սրբել Հայաս-
տանի արցունքը, ծաւալելով ա՛նդ զարցնեք՝
տոնքարգաւածունն մանկուոյն չՀայաստանի
եւ առ ի զարգացումն Հայոց, մեծ Ազգիս :

Մնամ Ազգիս ազատութեան
անձնանուէր մշակ Հայաստանեայց
Ուղղափառ Եկեղեցւոյ

ՊՅՂՈՄ Ծ. Վ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

ԲԱԼՈՒԱՅ

ԵՒ

ՇՐՋԱԿԱՅ ՔԱՂԱՔԱՅ

ՈՒ ԳՅԵՂՕՐԷԵՅ

Բալու երթալու համար՝ արեւելեան հա-
րաւային կողմէն երեք գլխաւոր ճանապարհներ
կան, որոց մին սպիտակ ծովով Մերսին կը
տանի եւ անկէ կարաւանով յԱտանա եւ Մա-
րաշ հանդիպելով տանն եւ հինգ օրէն կրնայ
հասնիլ. ասոր ձմրան ճանապարհ կըսուի Նրկ-
րորդ՝ Սեւ ծովու ճանապարհով Սամսոն եւ ան-
կէ կարաւանով Ամասիա, Թօղաթ, Սերաս-
տիա, Քարբերդ հանդիպելով՝ ուղղակի տանն
եւ վեց օրէն կը հասնի Բալու: Այս ճանա-
պարհն ալ հիւսիսային կողմէն ղէպի արեւել-
եան հարաւ կերթայ եւ կըսուի ասրան ճա-

նապարհ : Իսկ երրորդ ճանապարհն է՝ դարձեալ Սեւ ծովով ի Տրապիզոն, դարձեալ կարաւանով Կիւմրուշխանայէն, Նրիզայէն, Ղուղուլ-չանի ահագին լեռներէն Քղիի կից Ս. Ադսա նուն լերան ստորոտէն ուղղակի կերթուի Բալուայ վիճակը, որ արեւելեան հարաւային կողմ կիցնայ : Ս. յս ճանապարհը մինչ ի Բալուտան օրուան տեւողութիւն ունի, սակայն միւս ճանապարհներու մատուցած դիւրութիւնը չունի, զի ճանապարհորդին հարկ կը լինի ահագին լեռներէ անցնիլ անդադար . սա ալ ամբան ճանապարհն է : Մտադիր ընթերցողին Ս. Ադս անուն լեռը հետաքրքրական լինելով կողեմ ակնարկ մը նետել իւր վրայ : Ս. յդ լեռը իր մօտ դանուող լեռներէն նշանաւոր կրնայ համարուիլ իւր բարձր զիւրքովը, ծառախիտ գագաթին բեւեռածեւ մի քանի ահագին խաչանիշ քարերով, աւանդաբար կըսեն թէ ի հնուց մնացած ուխտատեղի է սա, Քղիի եւ Բալուի մէջ տեղ ճանապարհէն դուրս տեղ մը դէպի հարաւ՝ հաստատուած, ամեն ատեն Հայք եւ Տաճիկը ուխտի կերթան, եւ շատերը բժշկութիւն կառնուն, օգն առողջարար է, ջուրը քաղցրահամ եւ զով է : Նոյն լեռնէն դէպի արեւելեան հարաւ տաննուկից ժամէն աւելի հեռի Թէփէ ըսուած Հայաբնակ գիւղ մը կայ, որ ճանապարհորդաց իջեւան է : Դէպի հարաւ կիցնայ Հալաւ գիւղը, եւ ասոր հարաւային կողմը մէկ քառորդի չափ տեւո-

ղութեամբ Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածնայ վանքը :

Կը փախաբիւմ որ սոյն վանքի նկատմամբ մի լոյս կամ լաւ եւս է ըսել ընդարձակ գաղաբար մը ընծայեմ հետաքրքրել ընթերցողաց եւ հայրենասէր սրտերու :

Քաղցրահայեաց(1) Ս. Աստուածածնայ վանք Բալուայ

Սուրբ Աստուածածնայ հրաշակերտ մեհնաստանը՝ Բալուայ քաղաքէն երկուքուկէս ժամու չափ հեռու, արեւմտեան հիւսիսային կողմը լեռան մը ստորոտ ըստ բաւականին ընդարձակ եւ բարձր զիւրքի մը վրայ գետեղուած է, աւելի շրջապատը քարայէն պարիսպ մը, երկու կիսակունդ աշտարակ արեւմտեան պարիսպներու անկիւններուն վրայ կանգնած պահականոցաց համար, հարաւային կողմէն բաւական մի մեծ դուռ՝ փեկեղներն թանձրախայտէ շինուած եւ երկաթապատ, ուսկից ներս վանքի ներքնայարկը կը մտնես, ուր դէմք քաղցրահամ մի աղբիւր կը հոսէ, անկէ սակաւ ինչ անդին ձախ կողմդ հին փայտէ դուռ

(1) Ա. անքի անունը տեսարանի անուշու թենէ առնուած է, որ կսուի Քաղցրահայեաց :

մը, ուրիշ ներս մտած առնն, փոքրիկ բակ մը դէմք կելլէ, որ իւր ձախ դին երեք չորս աստիճան մի քարէ սանդուխ ունի, եւ քաղցրահամ ջրով ազրիւր մ'ալ, որ ամառ եւ ձմեռ անդադար կը հոսէ :

Սոյն վանքը իր մէջ ունի քսան երեքի չափ սենեակներ, բայց բոլորովին քայքայված բացի երեքէն, որոց մին առաջնորդարանէ բաւական մեծ, երկրորդը՝ փոքրիկ ձմերանոց եւ երրորդն ամարանոց է : Այնքի ձեւը այն աստիճան սղեղ կերելի, որ եթէ եկեղեցւոյ դմբէթը չի լինի, տեսնողը ազարակ կը կարծէ զայն . ունի իր մէջ քարուկիր եւ շատ հին փոքրիկ եկեղեցի մը՝ զորս քառանկիւն սիւներու վրայ կանգնած զմբեթաւոր, եւ կրնամ ըսել հաւանականաբար թէ՛ սա հազար տարուան շէնք մ'է . հաւանականաբար ըսի, զի թէ եւ շատ աշխատեցայ որ թիւ մը գտնեմ, բայց ի դուր : Եկեղեցիին ունի երկու երկաթապատ փայտէ դուռ՝ մին փոքր եւ միւսը մեծ, իր մէջ մի միջակ Սււազ խորան, երկու փոքրիկ պահարան՝ արեւելեան կողմը, ունի ծանրազին սրբազան անօթներ եւ զգեստներ : Այնքը ունի երեք հարիւր երեսունը ութը կտորէն աւելի մեծ եւ փոքր պղինձեղէն եւ կահք կարասի, անկողին եւ ըն զոր անուաները վերջը պիտի յիշեմ : Ս. յոմ ընթերցողը թող լաւ ուշադիր լինին թէ՛ ո՞րչափ եկամուտ կը բերէ . Այնքը ունի ընդարձակ հողեր, այսինքն պար-

տեղներ որ ինչ ցանես կը բուսնի, նոցա մէջ կը գտնուին տեսակ տեսակ մրգեղենի ծառեր եւ բաւական թթենի, որոց համար եթէ շահեցող ըլլայ մասնաւորաբար իւրաքանչիւր տարի մեծ արգիւնքներ կարտադրէ վանուց համար . ունի ահագին անտառ, թէ կաղամախի եւ թէ կաղնիի, որով վանքը փայտի կողմանէ բնաւ երբէք կարօտութիւն չի կրեր, ունի պարարտ մարդագետիներ, որ ամեն տարի թէ լաւ նայուին, բաւականն աւելի խոտ կրնան տալ դանուող անասնոց համար, ունի երեսուն եւ հինգ քիլէ, թէ ցորեան եւ թէ գարի ցանելու արտեր, որ տարին հարիւր քող (քիլէ) ցորեան, գարի կը բերեն, ըստ գաւառական բարբառոյ, Բալուայ ազգայնոց հարիւր չարէկ (մի չարէկը տասն եւ վեց էօլլէկ է) եւ ամեն մէկ էօլլէկը ցորենին լաւութեան համեմատ քսան երեք քաշի չափ կուգայ, որ ըսել է երեք հարիւր քսան քաշէն աւելի մի քողը (քիլէն) Բալուայ համար : Այսու ամենայնիւ իր գէմի գիւղերէն իրեն եկած պողինձ կրնամ ըսել մի տարին քսան կամ քսան եւ հինգ քողէն (քիլէէն) աւելի ցորենի եւ դարի արդեանց կը հասնի, ինչպէս որ ախանաւեսք կվկայէն, թողումը վանքի այս մանր մուսնրը եկամուտները եւ եկեղեցւոյ արգիւնքը . զի եթէ այս ամենը միահամուռ հաշուեմք, տարին առ նուազն յիսուս կամ վաթսուս հազար դահեկան արգիւնքի շահ կուենայ, Զի

320

11 Tom
320
320
... 16

որչափ փորձառութիւնը ճշմարտութիւն է , այս հաշիւը այնչափ ճշմարտութիւն է , փորձով տեսայ եւ փորձով կը վկայեմ : Եթէ այս վանուց՝ իրեն սեփականուած հողային կալուածներուն շրջապատը այցելելու ըլլաս , հանդիստ երեք ժամէն աւելի կը տեւէ ըսեմ չեմ սխալիր , եւ ժողովուրդք իսկ կը վկայեն թէ վանքը իր հողերը վարող չորս հինգ լուծք ունի եղեր ժամանակին որոց այժմ եւ ոչ մին տեսանք . հողերը անպէտք եւ անտերունչ մը նացած՝ փոխանակ հնձոց՝ փուշ եւ տատակ կը ծնին , սակէ մի քանի տարի յառաջ քանի մը հարիւր ոչխար , կով ունի եղեր , իսկ այժմ տասը հատ հազիւ ոչխար , մէկ քանի կթան կով ունի , եւ ամբարները այն աստիճան լեցուն ցորենի կունենան եղեր , որ վիճակի ժողովուրդք նեղացած առեն վանքը կողնէ եղեր անոնց ցորենի մասին : Ե՛հ ինձ թող ըսեն այժմ ընթերցողք թէ՛ ուրեմն ասոնք ի՞նչ եղան : Ասոնց եւ ոչ մին տեսնուելէն ի դատ , վանքը այժմ աւերակ դարձած՝ տեսանողաց աչքերուն սրտատմելի տեսարան մը կընծայէ :

Ժողովրդոց ընդհանրութիւնը կը վկայէ թէ այս վանքի հիմք քակողներէն առաջինը , Տիգրանակերտցի Մկրտիչ եպիսկոպոսն եղած է՝ ընդհանուր Քիւրտիստանի քննիչ եղած ժամանակին , Մկրտիչ եպիսկոպոս , յիշեալ վանքը ոչ թէ իրբեւ հովիւ հողեւոր գործեր է , այլ իրբեւ Լէնկթիմուր , որուն համար չուղեցի հոս նշանա-

կել թէ իր խաղցած թերերը , եւ թէ մի քանի Քարբերդաբնակ աղզակործան վարդապետաց , որք կործանեալները չինելու , հինցածները նորոգելու փոխան՝ այս աղետաւոր վիճակին հասուցած են զայն : Սոյն եպիսկոպոսի եւ մի քանի վարդապետաց ընթացից վրայ ժողովուրդը անլսելի պատժութիւններ կընեն , օրինակ իմն միւսոն ծախել , ապօրինի հարսանեաց հրամանագիր տալ եւայլն , բայց աղբին քիչ անմանագիր տալ եւայլն , բայց հարկեւ հարկաւու պատուութիւն չի բերելուն համար՝ հարկաւու բարար ստիպուեցանք չտեղեկագրել հոս մանաբամանաբար , եւ այդ երկուքը միայն յիշատակեցինք , որ Հայոց աղզը լսելով տեղեկանայ թէ՛ ահա այսպիսիք են աղզը կործանողք եւ Հայոց եկեղեցական դասուն ճակատը արատողները :

Սիրելի ընթերցող ի հարկէ կրտս «այժմ թէ՛ հնարաւոր չէ այդ վանքը նորոգել եւ կըրկին նոյն հարստութեանց տէր ընելով՝ Քղիլի , Զարսանձաղի , Տէրախի , Բալուայ վիճակները դանուող ժողովրդոց մտքերը եւ սրտերը մշակելու ձեւարան մի հիմնել : Սնհարաւորութիւն չկայ , եւ մանաւանդ որ դիւրութեանց քաջ լսելաժող լինելովս՝ փորձառութեամբ կը վկայեմ եւ ստորագրութեամբս կը հաստատեմ թէ՛ սոյն վանքը ոչ թէ՛ միայն իր վիճակի ժողովրդոց՝ այլ ուրիշ վիճակի ժողովրդոց մտքերը սակայն արտոս արտոս , որ մեր ազգային կեդրոնական Վարչութիւնն ուր

տեղ ինչ հարստութիւն ունինք, եւ յառաջա-
 դիմութեան կայծը ուրիշ կրնայ գուրս ցայ-
 տիլ, Գեր. Առաջնորդք կը շինեն թէ կաւ-
 րեն, կաշխատին թէ անհոգ կը կենան, իրենց
 ինամոց յանձնուած ժողովրդոց գարման կը
 տանին բարոյապէս թէ ոչ, անտեղեակ են եւ
 հարցնող իսկ չիկայ, եւ հարկաւ այսպիսի լու-
 սատու վանքեր աւերակ կը դառնան, շնորհիւ
 Ազգային վարչութեան, որ մեղի պէս ճշմարտը
 դրողներ ալ լինի, անլսելի կը մնայ: Սակայն
 դարձեալ իմ սրբանուէր պարաքս է գրել եւ
 բողոքել անիրաւութեանց դէմ:

Սոյն վանքի դրան մօտ բարձր գիրքի վրայ
 շինուած լճակ մը կայ, որ բաւական մեծ է,
 եւ անառայտ ըսուած անտառախիտ լեռնէ մը
 կը հոսէ իւր ջուրը, որով արտերը եւ պար-
 տէզները կը ջրուին, այդ լճակին կից ջաղաց
 մը կայ, այժմ աւերակ, անկէ սակաւ ինչ վար
 գալով կաղամախի անտառի մօտ փոքրիկ լճակ
 մի եւս կայ, որոյ ջուրն ուրիշ տեղէ կուգայ
 որ Ս. Տիկնաց աղբիւր կանուանեն տեղացիք՝
 աւանդաբար ի ճնուց առեալ, այս աղբիւրի
 ջուրը խիստ պատուական քաղցրահամ եւ
 բժշկարար է: Այս վանքը գեղեցիկ գիրք մը
 եւ խիստ զուարճալի տեսարան մը ունի, եւ օ-
 զը խիստ առողջարար է: Արի լճակին կից
 հարաւային կողմ ըլլալի մը վրայ, անառայտ
 կըսուի, որ Բալուայ լեզուով պոլիկ կըսեն եւ
 անկէ անդին ընդարձակ այգիներ կան, որ եւ

թէ անոնք մշակող ըլլայ, տարին առնուազն
 տասը հազար դահեկան արդիւնք մ'ալ կու-
 նենայ. Քաղցրահայեաց վանքի արեւմտեան
 կողմը, այգիներուն մէջ փոքրիկ ըլլալի մը
 վրայ, յանուն Ս. Արապետի ուխտատեղի մ'է,
 վանքէն դրեթէ տասը վայրկեան տեւողու-
 թեամբ հեռի, որուն համար ծերունիք կը
 պատմեն թէ՛ ժամանակին հոն վանք է եղեր,
 եւ արգարեւ Հեաքերն ալ կը նշմարուին. ա-
 մեն Համբարձման տօնի օր արք եւ կանայք
 մեծ բազմութեամբ ուխտի կերթան եւ մին-
 չեւ երեկոյ ուրախութիւն ընելէն զինի՛ կը
 վերադառնան իրենց տուն: Անյիշատակ չը
 թողունք քաղցրահամ ջուր մի եւս, որ կը
 ըզլսէ նոյն տեղէն, եւ երբևից ալ կը ցամփի,
 նոյն ուխտատեղիէն այգիներու մէջէն անցնե-
 լով, հինգ վեց վայրկեան անդին, դէպ ի ս-
 րեւմտեան կողմ գեղեցիկ եւ զուարճալի օգա-
 ւէտ մի տեղ եւս կայ. որ խիստ պատուա-
 կան ջուր ունի, որ ուռնեաց աղբիւր կան-
 ուանէն հոն ուռիներ(1) գանուելուն համար,
 բաւական բարձր գիրքի մը վրայ, ուրիշ Բա-
 լուայ քաղաքի առջեւէն վազած Եփրատ գետը
 եւ մինչեւ նոյն գետի հարաւային կողմ Աշմը-
 շատ ըսուած քաղաքը կը տեսնուի երեք ժամու
 չափ տեւողութեամբ հեռի, եւ սակաւ ինչ
 վերջը պիտի խօսիմ ի կարգին նոյն Աշմշատ
 քաղաքի նկատմամբ:

(1) Ուռի, սէօկիւտ ըսել է:

Վերջապէս վանուց յատկացեալ հողերը, այգիները, այցելելով հաշուեցի որ բաւական մեծ հարստութիւն պիտի ունենայ վանքը, եթէ գործունեայ եւ անշահախնդիր վանահայր մը լինի, մանաւանդ այն տեսած այգիներս, տեղ տեղ հնձան շինուած կան, որոց համար կը պատմեն թէ, ժամանակին ամբողջ այգիները կթուելով այգիներու մէջ հաստատուած հրնձանները կը լեցուի եւ գոյացած քաղցուն (չիրէն), չափազանց ըլլալուն, անկարելի կըլլայ եղեր խաղողը եւ քաղցուն վանք բերել գրաստով, այլ սոյն հնձաններէն մինչև. վանք դեռնի ներքեւէն շինուած խողովակներով կը բերուին վանքի կարաններու մէջ կլեցուի, դրնի ըլլալու համար, տակաւին սոյն խողովակները կը կենան, բայց այժմ աւերակ է :

Սոյն վանուց տեսարանը այնչափ դուարձալի է, ինչպէս քիչ մը վերը ըսինք, եւ աչքդ որ կողմ դարձունես կը տեսնես պարտեզներ, անտառներ, տեսակ տեսակ ծառերով եւ կարմիր վարդերով զարգարեալ . կարկաջահոս ջուրեր, անուշիկ հովեր անպակաս կը շնջեն : Տեսակ տեսակ թռչունք եւ սոխակը կերգէն ամեն առաւօտ եւ ամեն երեկոյ : Եւ ինչպէս ամեն վանք, սա եւս ունի իւր մատենադարանը, որ կը պարունակէ, հարիւր տասն երեք կտոր գիրք՝ որոցմէ յիսունը տպեայ ու վաթսուն երեքը՝ ձեռագիր են, եւ կը պատմուի որ ի հնուց մնացած խիստ ընտիր մագաղաթեայ

գրչագրքեր թեպէտ կան եղեր, բայց վանքը անտեր մնալով շնորհիւ կոյր ժողովրդեան, եկողը՝ կողոպտեր գնացեր է . մանաւանդ յիշեալ հանրածանօթ Մկրտիչ եպիսկոպոսն՝ բայց այժմ ձեռագիր մատենաներէն ոմանք չորս հարիւր, ոմանք երեք հարիւր եօթանասուն, եւ ոմանք երկու հարիւր երեսուն տարուան թուագրեալ էին, որք են, Մաշտոց, Աւետարան, Խորհրդատետր, պատմութիւն եւլն . որոնք հնութեան արժանի գործ մը չըլլալով՝ դանց ըրի յիշատակել . վանքի հիմնարկութեան թուականը չգտայ, եւ ասոր համար վերանորոգման թուականը պարունակող հետեւեալ յիշատակարանը, որ երկու հարիւր յիսուն եւ հինգ տարի առաջ գրուած Յայմաւաւրքի մը մէջէ՛, յառաջ կը բերենք :

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

ՄՈՒԳԱՂԱՔԵԱՅ ՅԱՅՍՄԱՒՈՒՌԻՔԻ

Փառք համագոյ համաբուն անբաժին միասնական եռահիւսակ եւ անբակ տերութեան հար եւ որդւոյ եւ հոգւոյն սրբոյ յախտեանս ամեն : Արդ գրեցաւ պատմութիւնս, որ կոչի Յայմաւաւրք ի քաղաքին Կ. Պօլիս եւ դուռն Սրբոյն Մարգարի գորավարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին քվին ՌՁԴ . մեռամբ մեղաբարայ եւ փծուն գրչի Ղազարոսի : Արդ աղա-

R24

չեմք գնանդիպողիդ այսմ Յայսմառուրքիս յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօքս ձեր ըզ Տէր Գեորգ Արքեպիսկոպոսն որ էր հաւատարիմ էս բազմերախտ ըսպասաւոր այսմ բաղցրահայեաց Ս. Աստուածածնայ վանիցս էս յառաջնորդ գիւտ գրոց բոլոր երկրին որ էս կոչի Բայու, որ էս առ գայս արեամբ ներկեալ Սրբոց վկայիցն պատմագիրս, որ ասի Յայսմառուր էս էդ ի դուռն Տէառնածին Սրբոյ Տաճարին Հայկառու վանոց յիշատակ իւրն էս իւր ծնողացն, կրկնակի յիշեցէք յարժանաւոր յաղօքս ձեր գեարկցի Գեորգ առաքինագործ առաջնորդ վարդապետն էս վերատեսուչ վանացս փրկչածնի որ իբր ի հիմանէ նոր նորոգեց զՍուրբ տունս բազում վշտակրութեամբ էս աշխատասիրութեամբ իբրէս հարագատ որդիս առ ծնողսն իւր, յիշեցէք էս մեղաց բողոքիսն խնդրեցէք սոցա էս Քրիստոս վարձահատուց լիցի ամեն :

Գանք նոյն վանքի սրբազան անօթից եւ կահ կարասեաց :

Ունի իրեն համար յատուկ եւ ծանրագին արծաթեայ եւ ոսկեզօծ սրբազան անօթիզէն, այսինքն Սկիհներ, Խաչեր մեծ եւ փոքր, արծաթապատ եւ ոսկեզօծ Աւետարաններ, ընտիր աչեր մասունքով, եւ ուրիշ սրբոց մասունքներ արծաթապատ, բուրուվառ, տապանակ, քշոցներ, եւ Աւագ խորանի վերաբերեալ արծաթ-

եայ գոգնոցներ, վարագուրներ մեծ եւ փոքր, եպիսկոպոսական երեք ձեռք ծանր զդետոներ, պատուական տասն եւ եօթի չափ ընտիր սուրչարներ եւ դպրաց մետաքսեայ շապիկներ : Ասանք ամենը յականէ յանուանէ մի առ մի ի դիր առնելով՝ յանձնած եմ կեդրոնական Վանօրէից Խորհրդոյ, որ արձանագրէ իւր տօմարի մէջ, անկորուստ մնալու համար : Արդ մորմոքմամբ սրախս կըսեմ թէ՛ ինչո՞ւ այսպիսի առաս արդիւնք ըերող եւ ազգի բարոյական շահ եւ օգուտները մատակարարող վանք մը, ոմանց վարդապետաց եւ չորպածիներու նիւթական շահու դուռ մը ըլլալով՝ այսօր աւերակ դարձած եւ տասը հազարէն ալ աւելի պարտքի տակ ճնշուած ըլլայ, ժողովուրդք տգիտութեան խաւարի մէջ կը դեզերին, ուսումնական քահանայի պէտք կայ, քահանայ չկայ, ընտիր քարոզիչ վարդապետ պէտք է՝ վարդապետ չկայ, եւ հիմակու հիմայ օրինաւոր հայկաբան դասատու կուղէ՛ դասատու չկայ :

Փաղցրահայեաց վանքէն քաղաք երթալու ճանապարհի նկատմամբ :

Վանքէն Բալուայ քաղաքը երկու ճանապարհով կերթուի, մին Հավաւ ըսուած գիւղէն, որ իրեն յատուկ ճանապարհն է, եւ երկրորդը որ բաւական դժուարութիւններ ունի, վանքէն քիչ մը հեռի մի դառիվայր կը տանի, ուսկից ընթարձակ դաշտի մը մէջ ցրուած կը

նշմարութիւն շատ մը գիւղօրայք , որ արդարեւ իւր գեղադուարճ գրիւքը , սրտերը բանաստեղծական կրակով կը վառէ : մանաւանդ որ հայրենիք եւ Հայաստան է : Բայց ես հազար անգամ, զառիվայրէն՝ այդ գեղեցիկ տեսարանը դիտեցի , ոչ թէ վառուեցայ բանաստեղծական կրակով, այլ եւ ողբերգութիւն մը հառաչանքը բիւր անգամ կուրծքէս ու սրաէս վեր սլացին եւ ի՞նչաւ , զի այդպիսի գեղեցիկ մի երկիր երեսէ ձգուած անարգուած եւ կարեւորութիւն արված չէ տակաւին, գոնէ այն Հայերու կողմէն որք մեր հայրենիքը զարգացեալ , յառաջագեմ եւ լուսաւորեալ տեսնել կղձանան : Ինչ եւ իցէ մեր պատմութեան թելը չի կտրելով քաղաք երթամք եւ անոր նկատմամբ խոսիմք :

Բալուայ քաղաքը մտնալու կէտին երկու ճանապարհ կայ , որոց անուանքն են մին Զովհայի եւ երկրորդը բերդի տակ ըսուած ճանուպարհ, որ Ս. Մեսրոպը անուանեալ լեռան արեւելեան եւ արեւմտեան երկու կողմերը կը ձգուին : Այս լեռը թէպէտ հիւսիսային կողմէն ելլելուատեն այնչափ բարձր չերեւիր, բայց երբ որ քաղաքի մէջէն դէպի վեր նայիս նոյն լեռան այնքան բարձր ըլլալուն կը զարմանաս . բնութեան այդ հսկայական ամբարտակին վրայ . եւ Բալուայ քաղաքի հիւսիսային կողմ ինքնաբոյս բարձր ապառաժ քարէ . իւր վրայ հեթանոսական ժամանակներէ մնացած տակաւին բերդեր կան , այժմ կիսակործան հաւանականաբար կը

պատմեն թէ ժամանակին քաղաքը նոյն բերդի մէջ հաստատուած է եղեր , զի բնակութեան հեռքեր կը տեսնուէին ցարդ . արեւմտեան կողմը բարձր քարի մը վրայ սեպածեւի նման տեսակ մը գրուած գրեր կային , որուն օրինակը կամ պատկերը առնելու համար շատ աշխատութիւն կրեցի , բայց տեղին անյարմարութիւնը չի ներեց ի կատարում ըղձիցս . ներքեւը գրան պէս մի տեղ կայ , որ կառաջնորդէ ըստ բաւականին քարէ փորուած մի քանի մեծ սենեակներ , որոց մէկուն մէջ գերեզմանի ձեւով մի քար կայ՝ աւանդութեամբ Ս. Մեսրոպայ գերեզման կանուանուի ի վաղուց անտի մինչեւ ցայսօր . եւ տեղացի Հայ բնակիչք երբեմն երբեմն ուխտի կերթան հոն եւ կը պնդեն աւանդութեամբ թէ Հայոց գրերը հոս գտնուեցան : Հնութիւն մ'ալ տեսայ զօր չեմ ուղեր անյիշատակ թողուլ , այն է բերդի գաղաթէն ստորերկրեայ ճանապարհ բացուած մինչեւ Եփրատ գետի եզերքը կիջնէր հինգ վեց հազար կանդուն երկայնութեամբ : Կերեւի որ այս զարմանալի գործը Հայաստանի բարբարոսութենէ նեղուած ժամանակին շինուած լինի՝ դադարի ի թշնամեաց ջրային պէտքը հայթայթելու համար ճանապարհը մինչ ցայսօր շինուած կը կենայ տաակաւին , եւ երբ որ բարբարոսութիւնը համեմատաբար սկսէր է քիչնալ Բալուայ բնակիչ, Ս. Մեսրոպը լեռնէն վար իջնելով հովտին մէջ

քնակութիւններ հաստատեր են : Բայց տեղը քաղաք ըլլալու համար խիստ անյարմար է , օղը եւ ջուրը խիստ անպլտան, եւ կլիման գէշ, վան զի քաղաքը թէ հարաւոյ եւ թէ հիւսիսոյ կողմանէ ահագին բարձր եւ երկար լեռներու գօտիներէ չբնապատուած , որոց ստորոքը պատուական այգիներով պարտեզներով դարգարուած է , մէջէն Եփրատ գէտը կարկանջասան կրնթանայ , մէկ կողմէն քաղաքին պատուարները եւ միւս կողմանէ լեռանց ըստորոտն ձեռնելով : Քաղաքի հարաւային կողմի լեռան գագաթը, «Գոհանամը» կանուանեն աւանդութեամբ , ուր Հայք երբեմն ուխտի կերթան, եւ հիւսիսային կողմի լեռան վրայ Ս. Պօղոս անուամբ Վանք է եղեր ժամանակին, բայց այժմ կործանած է եւ հոն ալ ուխտի կերթան ժողովուրդը , նոյնպէս այս երկու կողմի լեռանց մէջ բաւական արծաթի, ոսկոյ, հանքեր կան :

Գանք Բալուայ քաղաքի դիրքի նկատմամբ :

Բալու կամ Բայահոլիտ՝ Մեծին Հայաստանի Չորրորդ Հայք անուն նահանգին մի գաւառն է , որ այժմ երկու այլ եւ այլ նահանգապետներու յիշխանութեամբ կը կառավարուի , Բալու բոլոր մի հին անուն լինելու էինձ հաւանական կը թուի որ , Հայոց հեթանոսութեան ատեն Բահլ անուն կուռքէն մնացած լինի , թէեւ աւագութեամբ այլ եւ այլ

վէպեր կան այս բառին նկատմամբ . տակայն մեք այդ խօսքերը առասպելաց կարգը դասելով յիշատակելու արժան չեմք գտներ : Միայն եթէ ուղիղ է, չեմք գիտեր , ի Կ. Պօլիս հրատարակուող Ֆարտիւ-վնսրոբ անուն Ֆրանսերէն լրագրի խմբագիր Պ. Մօրթմանն , Վանայ բերդին վերայ գտնուած բեւեռագրերը գննելով այն ատենի մի նահանգապետ յիշած է , որոյ սահմանները կասէ մինչեւ ի Բալու ընդարձակեցան : Ասկէ յուսմ կարծեմ մի յիշատակութիւն չիկայ մեր պատմագրաց մէջ , որով կարենայինք մի ստոյգ գաղափար տալ հնասիրաց եւ հայրենասէր անձանց , որք միշտ կը բաղձան հայրենի յիշատակաց կենդանի պահարան ընել իւրեանց սրտերը : Վերջին խօսք մ'ալ Ս. Մեսրոպայ անուանեալ բերդին վերայ : Աչաց կը զարնէ նախ իւր սքանչելի դիրքը , մանաւանդ քաղաքին արեւմտեան հիւսիսային կողմէն աշտարակներ եւ պարիսպներ՝ անշուշտ հսկական ձեռաց յիշատակք , հայ նշանագրաց բեկորներ , որք ցիր ու ցան կտարած կերեւին աստ եւ անդ : Ես բերկրանօք ելայ այն զառ ի վերն , եւ արտասուօք իջայ այն զառիվերէն , զի առանց արտասուաց կարելի չէ բաժնուիլ այն սրբազան վայրերէն , ուր ծնրագրած են մեր սրբանուէր Հարք , ուր կոխած են մեր հայկազն քաջեր , ուր կը բուրէ հոտը հայրենեաց , հոտը մեր նախնեաց : Վերը յիշեցինք որ զառ ի

վայրէն քաղաք իջնալու երկու ճանապարհ կայ, մին է ճանապարհ Զովուայի, որ բերդին ետեւը դէպ ի հիւսիւս, հինգ հարիւր տունէ բաղկացեալ տաճկաց թաղ մ'է, խիստ անշուք եւ անպիտան՝ որ երկու աղբիւր եւ երկու մզկիթ ունի: Այս մզկիթներէն մին հին ատենէն մնացած խարխուղ ըլլալուն՝ երբ ի հիւսիսնէ նորոգել սկսան. հիմերուն եւ պատերուն մէջէն քարէ խաչեր երեւան ելան, որով հասկցուեցաւ թէ ժամանակին Հայոց եկեղեցի է եղեր սոյն մզկիթին շէնքը. դարմանալի էր իւր սեւ եւ դեղին քարերով, թէպէտ ուղեցի առնել երեւան ելած խաչ քարերը, բայց չտուին, որովհետեւ խիստ ցած են տեղւոյն տաճիկք, իսկ միւս ճանապարհն է արեւելեան հիւսիսային կողմը՝ որ բերդի տակ կըսուի, զառի վայրէն քաղաք իջնալու համար՝ աստիճաններէ վար իջնել պէտք է. այս ճանապարհը ուղղակի հայոց տուներու առջեւէն կառաջնորդէ:

Քաղաքին դիրքը խիստ տձեւ՝ ել եւ էջ եւ խորդ ու բորդ է. փողոցները խիստ անկանոն, քաղաքիս ծերունիները կը պատմեն աւանդութեամբ թէ սոյն քաղաքի մէջ բնակուած ինչ հաստատուելէ առաջ՝ Ռէլուսի խիստ առ խիտ անտառ է եղեր միանգամայն բալի (1) ծառեր, որ ցարդ կգտնուին. երթեւեկող ճա-

(1) Բաւ, Քիշնէ՞.

նապարհորդք եւ վաճառականք աւազակներէ միշտ կողոպտուելնուն սկսեր են բնակութիւն հաստատել: որպէս զի երթեւեկողաց ապահովութիւն լինի: Կերեւի որ Բալու անունը, կամ Ռէլուսէն կամ Բալէն եւ կամ Բահալ անուն կուրքէն առնուած ըլլայ:

Բալուայ քաղաքը՝ ինչպէս ըսինք՝ ղետեղուած է հովտի մը մէջ, որոյ մի ծայրը օձապտոյտ ճանապարհով արեւելքէն կսկսի, տասը ժամէն աւելի կը տուէ մինչեւ Բալու. նոյն հովտին դէմ առ դէմ երկու լեռանց ստորոտները այգիներով եւ պարտէզներով զարդարուած է, Եփրատ կամ Մեղրիկ գետը, Մշոյ դաշտերէն գալով՝ նոյն զարդարեալ հովտին մէջէն լռիկ ու մեծիկ սրանալով՝ Բալուայ արեւմտեան գետեղերը ինքնարոյս փոքրիկ ժայռի մը կը դարնէ, որ ցյուած է, եթէ չլինի այն՝ քաղաքը մեծամեծ վնասներ կըկրէ գետի յորդութեան ատեն. քաղաքի առաջ խարխուղ վիճակի մէջ փայտաչէն կամուրջ մը կայ բաւական երկայն, որուն ներքեւէն անցնելով կրկին ի հարաւոյ յարեւմուտս կդառնայ գետը. եւ Բալուայ քաղաքը մի դերակզղի ձեւացնելով կանցնի հիւսիսային կողմէն ուղղակի կերթայ Քարբերդի մօտ լեռները քերելով Կիւմուշ մասէն, որ Հարաւային կողմը քսան երկու ժամ է Բալուայ եւ Մատենի առջեւ կընդունի Մեծուրեան եւ Օրօր գետերը, որ Տէրսիմի լեռներէն բղխելով կուղան կը միանան Եփրատի

հետ, ու կերթան խառնուելով ի ծոցն Պարսկաց . սոյն գետը ընդհանրապէս (Շաթիււ աբազ) կանուանուի աշխարհագէտներէ :

Յիբրատէս գետի ջուրը խիստ քաղցրահամ լինելուն՝ Բալուայ քաղաքի բնակիչք մեծաւ մասամբ կը խմեն, պատուական ձուկեր ունի իւր մէջը, Հայք եւ Տաճիկք ամեն երևելոյ հոն երթալով կը զօսնուեն, վասն զի զուարճալի են իր ափունքը, մանաւանդ Հայք իրենց բաքոսին երկրպագելու համար, միանգամայն կանայք, որ յատկացեալ օր ունին չարաթը մի օր բազմութեամբ հոն լաթ լուանալու, եւ աստեղ կարգ մը անտեղութիւնք տեղի կունենան, որ ըստ իս մեծ անպատուութիւն է :

Բալուայ քաղաքի բնակիչք երկու աղղերէ կը բաղկանան, Հայ եւ Տաճիկք :

Հայք հինգ հարիւր ութսուն եւ հինգ տունէ բաղկացեալ առանձին թաղ մը կը կազմեն, եւ ասոնց առ հասարակ թիւը չորս հազար վեց հարիւր ութսուն երեք 4683 կը հաշուեն : Տուներուն մեծ մասը հիւսիսային կողմի Յուրբ Մեարմըայ լեռան զառի վայրի ճակատը հաստատուած է, իսկ միւս մասն ալ նոյն լեռան ստորոտը, ուր եթէ Աստուած մի արասցէ լեռանը գազաթէն մի քար գլորի, տեղւոյն բնակչաց մեծ քանակներ կրնայ հասցնել : Լեռան ճակատը հայոց տուներուն մօտ Ս. Թորոս անուամբ մի ուխտատեղի կայ, ուր հայք երբեմն ուխտի կերթան :

Այս քաղաքի տուներուն շէնքերը կիսով մասամբ բոլորովին հողէ են եւ վրան տանիս, եւ կիսով մասամբ ալ հող եւ կէսը փայտ եւ գարձեալ վրան տանիս. բայց այն տեղաց համար խիստ զեղեցիկ է, եւ կը գտնուին երկու յարկի վրայ շինուած տուներ ալ, որ առջեւնին փայտէ շինուած վանդակներով գեղեցիկ դրօսարան ունին ամառը ձմեռու եւ նընջելու համար : Սոփորութիւն եղած է որ տուները ամեն տարի ձմեռն մօտ բարակ հողով կը շաղախեն այսինքն կը ձեւեն. այս չարաչար աշխատութիւնն ալ կանանց կը վերաբերի, եւ եթէ զանցառութիւն ընեն, ձմեռը անձրեւէն կամ ձիւնէն խիստ անհանգիստ կը լինին բնակիչք, ալ չենք գիտեր հողին գէշութիւնէն է թէ ոչ, եւ հայք այս քաղաքի մէջ ունին չորս եկեղեցի, Ս. Սահակ, Ս. Լուսաւորիչ, Ս. Աստուածածին եւ Ս. Կիրակոս անուամբ կառուցեալ, որոցմէ Ս. Լուսաւորչայ եկեղեցին նորաշէն եւ խաչածեւ գմբեթաւոր է, միւս երեքը ի հնուց մնացած են եւ սիւնադարդ . Ս. Սահակ եկեղեցին ասիէ մի քանի տարի առաջ մասամբ իւրք վերանորոգելու ատեն՝ Աւագ խորանի ներքեւէն բաւական մեծ կակ շիշ մը միւռոն գանուած է հին ժամանակէ մնացած, որ ցարդ կը պահուի տնչուշտ մեծ խնամով նոյն եկեղեցւոյ մէջ, ձախակողմի պահարանի մէջ գարձեալ ձախ կողմի պատին կից ի հնուց մի գերեզման կայ՝ վրան

բարձր քարով, բայց չգիտցուիր թէ որմն դե-
րեզման է սա, որովհետեւ վրան յիշատակարան
չէ փորագրուած, չորս հարիւր տարիէն աւելի
թիւ կրող մի Յայտաւորը կար դարձեալ Ս.
Սահակ եկեղեցւոյ մէջ: Զորս եկեղեցիք եւս
ուսին իրենց համար ընտիր սրբազան անօթ-
ներ եւ պատուական զգեստներ:

Կայուածք չորս եկեղեցեաց քաղաքի

Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին ունի տասը
խանութ իրեն սեփնական կալուածք ու հարիւր
հազար դահեկան ալ պատրաստի դրամ, որ ամեն
տարի երկու հազար դահեկան շահ կը բերէ,
թէ սոյն կալուածները եւ թէ դրամը հինգ ան-
ձանց վրայ են, այսինքն Մ. Մարտիրոս Թէ-
միրեան, Միքայէլ Թախտիսեան, Աւետիս
Ուզունեան, Մարտիրոս Աղա Սիմոնեան, Ստե-
փան Քարբերդցոնց: Այս եկեղեցին ունի ի-
րեն յատկացեալ մի դպրոց՝ եկեղեցւոյ բակին
մէջ բարձր շէնքով, ուր կը յաճախեն հարիւր
աշակերտք կամ ալ աւելի, տարին հազար ե-
թը հարիւր դահեկան ծախք կապտուռի սոյն
եկեղեցիէն, եւ հասարակ մի համարատուի ձե-
ռօք կը կառավարուի Նարեկ, Սաղմոս եւ Նի-
կարդալով, եւ աշակերտք գետնի վրայ կը նըս-
տին: Ասկէ դիւրին է մակարեբել թէ, որ աս-

տիճան ողորմելի վիճակի մէջ եղած կը լինի
նոյն դպրոցը եւ վարժապետը:

Ս. Լուսաւորչայ եկեղեցին ունի հինգ խա-
նութ եւ տասը մաղաղա կալուածք՝ Ֆէրման-
եան Պաղտասար աղայի վրայ, որ տարին հա-
զար դահեկանէն աւելի շահ կը բերեն, թէ-
պէտ եւ իրեն յատկացեալ Լուսաւորչայ ան-
ուամբ մի դպրոց ունի բարձր շէնքով սակա-
լինչ օրինաւոր միւսին բաղդատամբ եւ հա-
րիւր յիսուսէն աւելի աշակերտէ: Բաղկացեալ՝
որոնք մի քանի դասերու բաժնուած՝ Տարերք
Քերականութիւն, Թուարանութիւն, Հայոց
պատմութիւն, Քրիստոնէական վարդապետու-
թիւն, գեղագրութիւն եւ Նի կուսանին Հալաւ
գիւղացի Պ. Աստուածատուր անուն դասախօսի
մը կառավարութեան ներքեւ, եւ միւս աշա-
կերտք հասարակ ընթերցանութեան կը պա-
րասին, եւ աշակերտք առ հասարակ գետնի
վրայ կը նստին: Եւ սոյն դպրոց խնամողը եւ
կեղեցին չէ, այլ բաւական ատենէ ի վեր հաս-
տատուած Մեսրոպեան անուն ընկերութիւն
մը՝ որ կը բաղկանայ հարիւրի՝ Հափ անդամնե-
րէ, նոյն բարեջան ընկերութիւնը հետգնեալ
աշխատելով բարեկարգեալ դպրոցաց կարգը
անցունելու կը ճգնի: Եւ եթէ այս աշխատու-
թիւնը յարատեւելու ըլլայ իրենց մէջ եւ ընտ-
րելագոյն վարժապետներ գտնեն, անտարա-
կոյս սիտի յաջողին տարաբախտիկ Բալուին
մեծ օգնութիւններ մատուցանել, եւ սա ալ

չեմք մոռնար յիշելու , թէ գամբանայի ձայնով
 ժողովուրդք զպրոց հրաւիրելով ամեն կիւրա-
 կէ ատենախօսութիւններ կը լինին , եւ ատե-
 նախօսողք են Պ. Համբարձում կարեանց Հա-
 վաւ գիւղացի , երկրորդ Պ. Յակոբ կիրճեան
 այն հայրենասէր քաջ երիտասարդը , եւ սոյն
 բարեխնամ ընկերութեան ատենապետն է Պօ-
 ղոս աղա Պայրնտրեան . շիտակը ըսելով սոյն
 ընկերութեան անդամք քաղաքի բոլոր հասա-
 րակութեան հաւակրանաց արժանի եղած են ,
 որովհետեւ ամենքն ալ ձեռք ձեռքի սիրտ սրբ-
 տի տուած անդուլ կաշխատին զպրոցաց բա-
 րեկարգութեանց համար , եւ ասոր հետ մէկ-
 տեղ պաշտպանողական անուն մի ալ ունին
 անուզողակի իրենց վրայ , որ Հայոց վնաս տը-
 վող տաճկաց վրայ կը հակին , որովհետեւ ա-
 մենքն ալ քաջ ամենքն ալ հայրենասէր եւ ա-
 մենքն ալ սիրահար հայրենեաց են . Աստուած
 զօրավիք սլիտի լինի անշուշտ անոնց Թէպէտ
 եւ Բալուայ քաղաքի մէջ իգական սեռի զըզ-
 րոցի կարեւորութիւն չէին իտար , բայց մենք
 յաջողեցանք բանալու , ուր այժմ յիսունէն ա-
 ւելի աշակերտուհիք կը դաստիարակուին հա-
 մեստ վարժուհիի մը ձեռօք , եւ կրննթեոնուն
 Քրիստոնէական վարդապետութիւն , Հայոց
 պատմութիւն եւն , եւ ասեղնագործութիւն ալ
 կուսանին . նոյն զպրոցն ալ յանձնուած է վե-
 րոյիշեալ Մեսրոփեան ընկերութեան խնամոց ,
 որ նա պարտաւորեալ է ամեն մէկ պէտքերուն

հողը իր վրայ առած ջանալ առաջ տանե-
 լու իգական գեղեցիկ սեռի զպրոցը :

Ս. Սահակ եկեղեցին ունի վեց խանութ
 եւ չորս մաղաղա կալուածք Կիրակոս աղա
 Ասիածեանի վրայ , որոց տարեկան շահը հա-
 զար դահեկանէն աւելի կը գոյանայ , բայց
 զպրոց չունին :

Ս. Կիրակոս եկեղեցին՝ որ խարխուլ վի-
 ճակի մէջ է՝ ունի երկու խանութ կալուածք
 եւ յիսուն հաղար դահեկան պատրաստի դրամ
 որք նոյն թաղի ճնակիչ Ղուկաս Չթէեանի եւ
 եղբօրը Սարգսին ձեռքն են , սակայն զպրոց
 ոչ ունին , սա ալ չի մոռնա՞ք յիշելու թէ յիշ-
 եալ եկեղեցիներուն այսքան տարի է որ երբէք
 հաշիւը տեսնուած չէ եւ ժողովուրդն ալ չէ
 ուզած եւ պահանջելու ալ կը վախնան . ուս-
 աի ասոնց տարեկան հասոյթը եւ կալուածոց
 վարձքը , եւ դրամոց շահը ի՞նչ կընեն , եւ ո՞ւր
 կերթայ մարդ չգիտեր , թէպէտ կարդն եկած
 էր որ ես պիտի պահանջէի նոյն եկեղեցւոյ
 հաշիւներն , բայց մեզի չարաչար մասնելու
 դէպքերը վրայ հասնելուն սահմանադրութիւ-
 նը տասպալեցաւ , եւ մենք ալ հաղիւ ազա-
 տեցանք մահուանէ , անոր համար մնաց : Այս
 պատահած մասնութեան դէպքերը քիչ մը
 վերջը պիտի իւր պարագայիւրը պատմեմ :

Բնաւորութիւն եւ վիճակ ժողովրդոց

Բաւուայ քաղաքի մէջ Հայոց չորս թաղ կան եւ իրենց թաղի եկեղեցւոյն անուամբ կորոշուին եւ բնակող ժողովրդոց մեծ մասը յետմէն աստիճան տոգէտ նախապաշարեալ եւ երկչոտ են , ոչ հետաքրքիր են եւ ոչ սագգութեան եւ կրօնի վրայ զգացում ունին , միշտ զիրար կատեն , կը նախատեն եւ ամեն ինչ իրարու կըքերու կզոհեն մանաւանդ քաղաքի ժողովուրդը , թէպէտ եւ ունին բարեպաշտութիւն , բայց անուանական է , վասն զի կրնամ ըսել թէ Բաւու Հայաստանի կործանման պատկեր մը կրնայ համարուիլ եւ ալ չեմ սխալիր ըսելու թէ տեղւոյն իշխան անուանեալներն (չորպաճիներն) ճիշտ փարիսեցւոց նման բարեպաշտութիւնը գործիք ըրած եւ Քրիստոսի միացուցած եկեղեցին չորսի բաժներ եւ իրենց շահու դուռ ըրած են , եւ խեղճ հասարակութիւնն ալ իրենց հետեւցնելով ակրեր են վրանին , որ այժմ նոյն եկեղեցեաց պատճառաւ յիշեալ չորս թաղը չորս կուսակցութեանց բաժնուած է : Եւ իրարու միշտ օտար աչօք կը նային արիւնկղակ թշնամիի նման , եւ կարծես թէ մէկ թաղի ժողովուրդը միւս թաղի եկեղեցւոյ ժողովուրդը չէ , այնպէս կատեն զիրար՝ որ մի թաղի եկեղեցւոյ քահանան

իսկ եթէ վախճանի , առանց քահանայի մնալ յանձնառու կը լինին ու միւս թաղի եկեղեցին չեն երթար , այս մերն է՝ եւ այն ձերն է ըսելով : Այս թաղերը իրարմէ երկու կամ երեք վայրկեան հաղիւ հեռաւորութիւն ունին Եթէ մի եկեղեցւոյ քահանան միւս եկեղեցին շերթայ՝ իսկոյն շփոթութիւն կը յարուցանեն , ինչպէս որ մի օր պատահելով ականատես եղայ : Այս պատճառաւ քահանայք դերի եւ դած են ժողովրդոց մեծ մասին : Այս խտրութեան բուն պատճառը ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ չորպաճիներու ստակ շահելու նպատակն է , որ չեն ուզեր մէկ թաղի ստակն՝ միւս թաղի մէջ տրուիլը , որպէս զի իրենք շահին . եւ այսպէսով ճիշտ Աստուծոյ տունը սեղանաւորի կըրպակ դարձուցած են : Այսպիսի ընթացք շարունակողք եւ անմեղ ժողովուրդը իրրեւդերի գործածողք հինգ վեց անձերէ կը բաղկանան , որք են Ղուկաս եւ օճ Սարգիս Զթէեան երկու եղբարք , Առփածեան Տօնապետ , եւ իրենց մի քանի ընկերներով եւլնու Ասոնք ժողովրդոց վրայ իրրեւ պարսիկ բռնացած ամէն մէկը յիշեալ եկեղեցիներուն տիրելով երբէք հաշիւ տուած չեն , եւ ո՞վ կարող է հաշիւ պահանջել անոնցմէ , զի իսկոյն կամ տաճկի կամ քիւրտի ձեռօք անուղղակի կը հարստահարեն կը ճնշեն եւ կը նեղեն ժողովուրդը , Ասոնք քաղաքին երեւելի մաս կազմող անուանի գէր խաղցող չորպաճիներն են , որը մասագոր-

ծութենէ յառաջ եկած անոր ասոր ստակները իր կողորդ անցունելով, որը այլազգի պէկերու սպասարութենէ, որը խեղճ պանդուխտ ժողովրդոց ժանր ծանր տոկոսներ դնելէ, եւ որն ալ (վասի) ըլլալէ եւլն. եւլն. առակ դիզեր չորսլածի են եզեր եւ ինքնակոչ իշխան կանուանին : Եւ կամ տեսակ մը վայրագ քիւր՝ անր՝ որ կը հարասահարեն շատ տեղերու ազքատիկ Հայաստանցին, սա տարբերութեամբ որ նոքա գաղտնի կը գործեն, իսկ ասոնք յայտունի : Ինչպէս ժողովրդոց վկայութիւնը կը հաստատէ, իրենց ստորագրութիւնն ալ չեն յարգեր եւլն : Ասոնց մասնչաց պաշտպանութիւնը եւ արբեցութիւնը եւլն. եւ կառավարութեան հետ միանալով անուզղակի ժողովրդոց տեսակ տեսակ վատութիւն ընել ամենօրեայ գործ է : Ասոնք են տեղւոյն կառավարութեան հետ յարաբերութիւն ընող, առաջնորդ վերցնող, ազգային գործոց միջամտող, հասարակութիւնը իբրեւ գերի գործածող, հասարակութենէն անդամ ընտրուելու համար քուէ մուրացող, վերջապէս ասոնք են խեղճ հասարակութիւնը իրենց ճիրաններուն մէջ առած իրենց հաճոյից ծառայեցնող, անոնց երակաց արիւնը տըրուկի նման առանց ձայն հանել տալու ծծող պէկերու եւ քրթաց ձեռամբ : Ներութիւն իսկազգերուս :

Կառավարութեան համար հարկ չեմ տեսնար յիշատակութիւն ընել հոս : զի արդէն իսկ

դիտեմք՝ թէ ո՞ր գոհացուցիչ վիճակ ունին կառավարութիւնը . այս մասին վերջը պիտի խօսիմք : Թէպէտ Պատրիարքարանի քանիցս անդամ բողոքուած է սոյն հայ քրթաց համար, բայց լսելի չըլլալով ալ աւելի կատարած եւ անդութ եղած են : Երբ առաջնորդական տեղապահի պաշտօնով ի հալու հասայ, ըստ ժողովուրդը սկսաւ աղերսագրերով մեզ դիմել եւ աղատութիւն խնդրել, երբ ժողովուրդը օգնական մը ունենայ եւ միանգամայն իւր դատին անաչառ պաշտպան, անտարակոյս եմ որ այն բունապետաց երկաթի լուծը կրնայ խորտակել միշտ : Սակայն ո՞վ պիտի լինի ժողովուրդեան դատին պաշտպան, տեղւոյն կառավարութիւնը, նա արդէն թշնամի է, իրենք իրենց՝ ո՞հ պաշտպանութիւն խնդրողը արդէն իրենք են, տեղւոյն անուանական Հայ չորսլածինքն : — ասոնք են արդէն ժողովրդեան անողք վիստ Սարգիսն . զնացող առաջնորդ . — այն առաջնորդը, բայց կը խնդրեմ ըսէք՝ առաջնորդը կամ տեղապահը երբ ամեն մանրամասնութիւնը տեղեկագրէ ի Պատրիարքարան եւ անպատասխանի կը մնայ, այլ եւս ինչ կարող է ընել, ի հարկէ ոչինչ, ասկէ կսկսին առաջնորդի դէմ դադանի դաւաճանութիւնը, մասնութիւնը, դաւաղութիւնը բողոք եւ տրտունջը կառավարութեան առջեւ, որպէս թէ նա զժողովուրդը անհնազանդութեան կը թելադրէ : Այս դժնդակ գործը, ես

սիրով կրեցի անձամբ երեք անգամ ի սէր ազգիս , ի սէր հայրենեաց եւ ի սէր ժողովրդական իբրևանց : Բայց Աստուած խնայեց մեզ , երբ կրորդ մատուցութիւնը Բ. Գուռը հասաւ հրաման եղաւ Պատրիարքարանի որ զմեզ խնայն Բալուէն հեռացնէ : Սակայն ես կզգայի որ պէտք էր մինչեւ ցմա՛հ տոկալ եւ վըշտակրել , եւ թէեւ պարտաւորեցայ հրաժարականս գրել ի Պօլլիս , բայց կրկին մնացի ի Բալու ժողովուրդը մեռելութենէ արթնցնելու համար , վասն զի ես Բ. Գրան հրամանաւ չէի գացած որ անոր հրամանաւ հեռանայի , ուստի մի քանի ամիս վերջը՝ Ազգային իշխանութեան հրամանը յարկելով վերադարձայ Կ. պօլլիս : Բայց դժբաղդաբար ես որքան յարգեցի Ազգային իշխանութիւնը , նա մեր հարցմանց չկրցաւ պատասխանել , եւ ազգաւէր մատնչաց նկատմամբ գրածներս ի նկատի չառնուեցան , հասարակաց արդար իրաւունքը իւր կրից զո՛հող Մասիս լրագրոյ զրկուած նամակներն՝ հրապարակ չելան , է՛հ , թող առաջնորդը մատնուի , թող ժողովուրդը հարստահարուի թէ բարոյապէս եւ թէ նիւթապէս , ո՞րու փոյթ :

Մի անհատ է Պօղոս վարդապետ , թող լայ՝ թող վշտակրէ՛՝ երբ կուզէ . բայց Պօղոս վարդապետի դէմ եղած դաւադրութիւնը , մատնութիւնք ամբողջ դաւառի մը եղած կը համարուի , երբ ինքն նոյն դաւառի ներկայացուցիչն է , եւ նորա համար կը զոհուի , կը

տանջուի եւ ժողովրդեան իրաւունքը պաշտպանել կը նշնի , եւ ի Պատրիարքարան կը գրէ անպատասխանի՝ կը մնայ , ի հարկէ գիւրաւ կրնայ իմաստասիրուիլ , որ այս առթիւն մէջ Պօղոս վարդապետ չէ որ անպատասխանի կը մնայ , այլ ինչպէս ըսի ամբողջ դաւառ մը՝ որ հազարաւոր աղքատներ , լոյս , գիտութիւն , եղբայրսիրութիւն , հայրենասիրութիւն կը խնդրեն . . . զի ով պիտի ուսուցանէ անոնց , Տիգրանակերտցի Մկրտիչ եպիսկոպոսն անոր սիրան ու հոգին ազգը գիտէ : Նոյնպէս եւ ընեւին : Ուստի ասոնց դարման լինելոյ՝ համար , պէտք է որ աղքատիկին ձայնը լսէ ազգային Պատրիարքարան եւ ժողովրդեան մէջ սողացող թունալից օձերու նկատմամբ երբ գիտողութիւնք լինին , խնայն անոնց զլուխը ջախջախելով միջոցներ ձեռք առնէ , երբ ժողովրդային մարդկան դէմ դաւաճանութիւնք լինին , խնայն անոնց պատիժը նշանակէ , ապա թէ ոչ չարն անպատիժ թողուլը՝ զայն իւր չարութեանցը մէջ խրախուսել է :

Դիտողութիւնք
Բալուայ վիճակի ժողովրդեան վրայ

Բալուայ ժողովուրդք արք եւ կանայք ընդհանրապէս դունաւոր պարեգօտ (էնթէրի) կը

հագնին , մեծ մասամբ զլուխնին հին ատենուան սլէս ծածկուած փաթտոցով մը , եւ կանանց մէջ խիստ սովաւ է շրջադգեստ հագնողըն , գիւղացիք ինչ որ Պօլիս կը հագնին իրենց երկրին մէջ ալ յար եւ նման է , իսկ երբ քեմն ճերմակ կտաւ հագնող եւ զլուխնին տեսակ մը արախն ն գնողներ ալ կան : Ընդհանուր առմամբ իւրաքանչիւր ժողովուրդ իրեն շահուն կաշխատի , արտերէն ցորենը գարին եւ բամբակը , այգիներէն խաղողը , պարտէզներէն միրգերը կը քաղեն , եւ տուներնին կամ բարեն , իսկ քաղաքացիք արծաթով կը գնեն ասոնցմէ շտաբը՝ բաց ի խաղողէն , զի ամեն տուն իրեն յատուկ այգին ունի : Մէկ խօսքով ուտելեաց մասին բան մը պակաս չեն թողոր նոյնպէս եւ խմելիքի , զի գինի եւ օղի չուսնցող մարդը կը սխալարեակեն եւ վայ կուտան Երբ որ ձմռան կը հասնին , կսկսին անխնայաբար ուտել եւ խմել՝ քաղաքացիք գիւղացիներէն աւելի : Քաղաքացիք թէ գիշեր եւ թէ ցորեկ ատեն իրարու տուն կը հաւաքուին մանաւանդ անունի կամ կաղանդի օր , նախ օղին կուգայ ի սեղան (մէզէյով) հանդերձ , եւ կսկսին նախ փոքրիկ եւ ապա մեծկակ գաւաթներով անօթի փորանց խմել մինչեւ ժամը հինգ վեց յետ այնորիկ , կերակուրի պատրաստութիւն կը տեսնեն , եւ պատուական քաղցր կարմրուկ գինին օղի կը յաջորդէ :

Այս սեղանը մէկ ժամու չափ կը տեւէ

եւ զինն փոքրիկ բաժակներով կը մատուակուի : Ասոր անմիջապէս կը յաջորդէ երկրորդ սեղանը , անոր մէջ ուտելիքներու մասին կը տրուին խորովեալ միս , հաւ եւ այլն , եւ այս անգամ գինույ գաւաթները կը մեծնան : Ասոր ալ անմիջապէս կը յաջորդէ մի երրորդ սեղան զարդարուած պատուական մրգեղէններով , եւ այս անգամ գինույ գաւաթը այնչափ կը մեծցունեն , որ Պօլսոյ (խլէմալէճիներուն) մեծ չորպալի քեասէներու կը հաւասարի : Այս սեղանը մինչեւ ժամը ինը կամ տասը կը տեւէ : Սակայն այս ուտել եւ Բագոսի առջեւ երկրպագութիւն ընելու ժամանակ գինույ նուիրական այլանդակ օրհնութիւններ , խաղեր պոռակներ պակաս չեն , ոմանք քաղցր եւ ոմանք հին գինի կուղեմ կը պտուան : Գիւղացիք ալ սոյն մուլութիւնը ունին , այսու դանազանութեամբ որ գիշերները այնչափ չէ արբեցութիւնին՝ որ չափ ցորեկ ատեն : Շատ խոտովութիւնք տեղի կուենան իրենց մէջ , երբ զլուխնին տաքնայ բան մը չերեւիր աչքերնուն : Շարունակութիւնը մինչ ի Մեծ պահք կը տեւէ , եւ խմելու ատեն իրենց գործածած սովորական բառերնին խմենք ըսելու տեղ՝ մի հատ գարնենք կըսեն :

Բալուցիք աշխատութիւնը կը սիրեն միայն իրենց անձնական շահու համար , բայց ազգային շահերու եւ դատախարակութեան բողոքովին անտարբեր , մեռած ու թմրած են ,

քաղաքին մէջ քառասուն տան չափ բողոքական կայ, Հայ բողոքականաց մէջ այդ մոլի եւ վատ սովորութիւնը խաբանուած է, ունին իրենց համար յատուկ ժողովարան եւ Հայ բողոքական քարոզիչ մը, երկուսն վարժարան մը եւ ութսունի չափ աշակերտներ, որք կուսանին Ֆերականութիւն, Թուաբանութիւն, Աշխարհագրութիւն, Հայոց պատմութիւն եւ այլն կը դանուին յառաջագէմ աշակերտներ, որք դպրոցի համար շատ սէր կը տածեն, եւ տասանորդ կը վճարեն:

Այս գաւառի բողոքականաց կեդրոնը՝ Քարբերդ է, ուր երեւելի համալսարան մը ունին:

Քալով Կաւաւորչականաց, ինչպէս որ արական սեռի նկատմամբ բաւական խօսեցանք, նոյնպէս ալ պէտք է խօսիմք իդական սեռի վրայօք:

Քալուայ կանայք թէ քաղաքացի եւ թէ գիւղացի՝ տուներու եւ արտերու մէջ այն ամբան սարսափելի արեգակի տաքութեան տան մարդիկներէն կրկնապատիկ աւելի անխնայաբար իրրեւ գերի կաշխատին եւ երբեմն ալ իրենց ամուսիններէն չարաչար կը ծեծուին, կարծես թէ անբան են: Սովորութիւնն է տարիներով իրենցմէ մեծերուն հետ չը խօսիլ, երեսնին սեւ լաթով ծածկել, ընդհանրապէս պարեզօտ կը հաղնին, արբեցութեան մասին արական սեռէն աստիճան մը աւելի է կրնամք

ըսել, Թողունք տուներու մէջ խմելն՝ ասոնք երբեմն ալ հաւաքուելով՝ այդիները եւ գետեղերը կերթան եւ էրիկ մարդու նման կուտան կը խմեն անհագարար եւ կարբենան. ինչպէս մի անգամ հանդիպեցաւ ինձ, որ մի քանի կանայք գետեղերէն գալով՝ ոմանք կլնային եւ ոմանք կը գլորէին: Կարծեմ աւելորդ է ըսել, սր ասի ազգին մոծ անպատուութիւն է:

Սակայն այս արբեցութիւնը կանանց համար ընդհանուր առմամբ չէ, այլ բացառութեամբ կան այնպիսի կանայք ալ որ իրենց համեստութիւննին քիչ պատիւ չը բերեր ազգին:

Կանայք բողոց ելնելու ատեն սպիտակ սաւանով սքողած են սովորաբար, այլ եւ կանանց անուաններուն շատը տաճկական են, օրինակ իմն, Սուլթան, Զմրուխտ, Սանախ, Կուլխտան եւլն. եւ երբեմն ալ իրարու անուն կրճատելով կը հնչեն, եթէ Մարիամ է, Մրոյ, եթէ Եպիսաբեթ՝ Եղսի եւլն: Այս սովորութիւնը արանց մէջ ալ պակաս չէ զոր օրինակ եթէ Պաղտասար է, Պաղտոյ կըսեն եւլն:

Տաճիկը

Տաճիկը երեք մասերու բաժնուած եւ Հայերը իրենց մէջ տուած են, բայց թաղերնին

դատ է ինչպէս որ վերը յիշեցինք, մի մասը
 Զովեայ ըստած թագն է՝ սուրբն Մեսրոբայ
 բերդին ետեւ արեւմտեան հիւսիսային կողմը,
 որ կը բաղկանայ երկու հարիւր քառասուն եր-
 կու տուներէ, երկրորդ մասն ալ նոյն բեր-
 դի հարաւային թրեւեկեան կողմ դետեղեր-
 քի բերդանման փոքր մի ասպառածի ետեւ
 հաստատուած, որ կը բաղկանայ չորս հարիւր
 երեսուն վեց տուներէ եւ Զովեայէն մի քա-
 ոսրդ հազիւ կը տեսէ, երկրորդ մասը քաղա-
 քի կեդրոնն է՝ նոյն բերդի տակ զառի վայրի
 վրայ մինչ արեւմտեան կողմ հաստատուած որ
 հինգ հարիւր քսան ութ տունէ կը բաղկանայ,
 որով ընդ ամենը հազար երկու հարիւր վեց
 տուն տաճիկ կը հաշուուի, եւ 7236 կօթը
 հազար երկու հարիւր երեսուն վեց անհատ
 կելլէ: Ասոնք բուն տաճիկ են ազգաւ եւ
 կրօնքով, որք կը բնակին քաղաքի մէջ. սա-
 կայն Բալուայ շրջակայ նահանգաց բնակիչք
 առ հասարակ կրօնքով Մահմէտական՝ ազգաւ
 կրմանճի եւ զազա քիւրք ըլլալնուն համար
 բուն տաճիկ չեն կոչուիր, հետեւաբար բուն
 տաճիկայ թիւը որ միայն քաղաքի մէջ կը բը-
 նակին վերը նշանակուած են, աւելի անհնար
 է գտնել, ուստի համարձակ կրնանք ըսել թէ
 բուն տաճիկայ նկատմամբ վիճակագրի մը մեր
 նշանակածէն աւելի ցոյց տուած են թիւը,
 բացարձակապէս սխալ մի է. եւ այսպէս ը-
 լալն ալ բնական է: Վասն զի վիճակագիր մը

առ նուազն գտնէ վեց ամիս պարտի անցնել
 վիճակի մը մէջ, որպէս զի կարող ըլլայ նորա
 բնակչաց թուոյն եւ այլ կարեւոր հանգամա-
 նաց վրայ լիուլի եւ ճիշտ հմտութիւն քաղել
 եւ ըստ այնմ վիճակագրել: Բայց աւանդաւ-
 թեամբ կըսեն թէ Պարսիկներէն սերած են ա-
 սոնք, որովհետեւ տարբեր կերպով կը խօսին եւ
 Հայոց դէմ խիստ հակակիր են, իրենց համար
 թաղ գլուխ (չէյխեր) ունին: Շէյխին մէկը
 ինքզինքը սուրբի տեղ դրած՝ բաւական ա-
 տեն կը կլեցնէր իր ժողովրդին. բայց օր մը
 խաբեքայութիւնը յայտնուելով խայտառակ ը-
 րին, եւ երեսէ ձգեցին:

Տաճիկք առ հասարակ նախապաշարեալ,
 ազէտ եւ վատարարոյ մարդիկ են, սանձար-
 ձակ կը պտրտին, ամեն օր հրացան կը պար-
 ողեն, եւ բան ըսող չկայ, աւաղակութիւն
 կընեն բնտոզ եւ հարցնող չկայ, մարդաս-
 պան են՝ հակող պաշտօնէութիւն չի կայ, եւ
 ունին իրենց գլուխ աղաներ, պէկէր, այսին-
 քըն իրենց ձեռնարկութեանց մէջ զիրենք խը-
 րախուսող եւ պաշտպանող արիւն կղակ դա-
 հիճներ, մարդակերպ զազաններ, որոց ան-
 ուանքն են:

Հաճի Թահիր պէյ	Սայիտ պէյ
Մէհմէտ »	Շիւքրիւ »
Մէհմէտ Սատրք»	Գէօհլան »
Հաչիմ »	Մահմուտ »
Իուսուֆ »	Շէրիֆ »

Քիւչիւք պէյ Նէճիպ պէյ
ձին օղլու »

Սոյն տասն երեք պեկերն Գարա ձիմսիտ կը կոչուին անկէ սերած ըլլալուն : Ստոնց սովորական դործն է Բալուայ մէջ՝ գործակցութեամբ կարգ մը ինքնակոչ աղաներու՝ Հայ ժողովուրդը ուղղակի կամ անուղղակի հարստահարել . անոնց արիւնը քամել եւ այնպիսի եղեռանց մէջ իրենց ձեռքը թաթխել , որ կարելի չէ անթաց աչօք լսել : Ճշմարիտ կըսեմ որ՝ սիրտս ճմրուեցաւ եւ անոր համար չուզեցի հոս մի առ մի նշանակել խեղճ Հայաստանցւոյն թշուառութիւնը : Ս.Ն Ստուած իմ Յիսուս , Հայերը միթէ կերակուր ստեղծեր ես այն դաղանաբարոյ ճիւղներուն : Խեղճ Հայը ինչ ցաւեր կը կրէ լրիկ մնջիկ եւ լսող չկայ , լսողն ալ կարեւորութիւն չընծայեր զի հարստահարողին խորհրդականը Հայ է , իշխանութիւնը պէկերուն ձեռքն է . այսինքն է հարստահարողաց : Սոյն պէկերը ունին իրենց իրաւասութեանց ներքեւ , խումբ խումբ քրեատեր , որք կը բնակին Բալուայ նահանգին շրջապատը երկու հարիւր տասն եւ եօթ գիւղերու մէջ , ոմանք չորս հարիւր գիւղ կը հաշուեն՝ բայց սխալ տեղեկութիւն անուած է , ես յատուկ այցելուներ հանած եւ անոնցմէ տեղեկանալով , գրած եմ Բալուայ շրջապատը պարունակող քրթաց գիւղօրէից որքանութիւն ու

ճշգրութիւնը , եւ Բալու քանի նահանգի բաժնուած ըլլալը , որ վարը կընթեռնուք :

Բալուայ մէջ թէ գիշեր եւ թէ ցերեկ մանաւանդ գիշեր ատեն , հրացանի , պոռալու ձայներ յաճախ կը լսուին , եւ առաւօտ կիմացուի թէ հայու տուն բացուեր է եւլն . հետեւեալ գիշեր նոյնպէս հրացաններու ձայներ , պոռալու կանչել , եւ առաւօտ կը լսեա որ կամ մի հայ սպաննուեր է եւ կամ հայու տուն կողպատուեր է : Սրդ ո՞վ են այս աւաղակները եւ ո՞ք են այդ եղեռնագործք : միշտ հայն է սպաննուողը եւ հայն է կողպատուողը . բայց երբ տեղւոյն կառավարութիւնը անպատիժ թողու զանոնք հարկաւ շարժառիթը ինքն եղած կը կարծուի , եւ կամ ճշմարտապէս խօսելով ոճրագուծութեանց հեղինակն նոյն ինքն եղած կը լինի . արդ՝ ի՞նչ կարող է ընել այն ժողովուրդն , այս պարագայիս մէջ . երբ կուզէ Օսմանեան կառավարութիւնը՝ որ իւր հպատակաց համար անգորրութիւն լինի , այսինքն ընչից եւ կենաց ապահովութիւն , պէտք է որ այն ինքնակոչ պէկերը իրենց խմբով անյայտ ընէ այն տեղերէն , պաշտօնական ժողովոյ անդամակցութենէ զրկէ խալառ , չթողու սր իր կողմէն դրուած պաշտօնեայք անոնց ձեռքը խազալիկ ըլլան , եւ ահա այն ատեն իսկոյն կը լսեն բողբոջ ժողովուրդն եւ կարող կը լինին իրենց քրտամբ ձեռք բերած արդիւնքը վայելել , եւ այն ատեն քրդեր զսպելու համար զօ-

րաց բանականեր զրկելու հարկ ալ չմնար :
 Կառավարութիւնը լաւ խելամուտ է , բայց
 ընդհակառակն այսօր մարդագազան պէկէրուն
 թիւը կը կրկնապատկի , եւ ճիշդ ու ճիշդ աղա-
 զակն ու գանգաար կաւելնայ : Հայաստանի
 մէջ , եւ ոչ ոք կը լսէ , չ'լսեր

. անտեղու-
 թիւնք՝ աղաներէն շատ ոտախկաններու կող-
 մէն , անպատեհութիւնք՝ քրդերէն շատ դօրաց
 կողմանէ , բարէ՞ , ո՞րն ըսեմ կամ դո՞րն թո-
 զումք , սպաննաւիլ՝ հարստահարուիլ՝ ձեծուիլ
 չարչարուիլ հայուն համար է . ես մէկը միայն
 պիտի յիշեմ , զոր բաւական կը լինի՝ միւսնե-
 րն դուշակել , որուն ականատես վկայ եմ
 ինձէն . հրաման կը տրուի որ Մամախաթուն
 գանուած դօրաց համար ցորեն տարուի , եւ
 ո՞վ պիտի տանի , Հայերն անշուշտ , հոգ չէ թող
 տանին՝ իրենց կառավարութեան սպաս մը մա-
 տուցանելու համար . բայց երբ ի դարձին ճա-
 նապարհներու վրայ յայանի կեցած աւազա-
 կաց խումբերէն կողոպտուին , ձեծուին , վի-
 բաւորուին եւ բողոք բառնան՝ այս արդար բո-
 ղոքն ալ չ'լսուի , ի՞նչ ընելու է , զօրաց թէ
 ուտեստը եւ թէ հաղնելիքը որ հայոց վրայ
 ծանրացած էր . ինչպէս եւ ցարդ ալ , հոգ չէ
 թող տէրութեան իր ձեռքէն եկածը ընէ . բայց
 երբ ամեն նեղութիւնք ամեն տառապանք կը
 բերով իւր քրտամբ շաղուած հացէն անոնց
 բաժին հանէ , իւր մանած ու նիւթած կրտա-

ուէն՝ հանդերձ տայ , նախատուի , հաւատոյ եւ
 կրօնի հայոցութիւններ լսէ , յարձակումն կրէ
 իւր գիւղակին վրայ , յարձակումն արտի , այ-
 գիի եւ պարտիղի վրայ , յարձակումն տեսակ
 տեսակ անբարոյականութեան եւ բռնաբարու-
 թեան , վասն զի վախկոտ եւ իր իրաւունքը
 պաշտպանելու անկարող ժողովուրդ մ'է : Եթէ
 անոնց ամբար մը պէտք ըլլայ , Հայոց գիւղերը
 պիտի հաստատուի , եթէ ալ իւր պէտք ըլլայ , Հա-
 յերուն ջաղացքները պիտի աղան , անոնց հա-
 մար գիշերային օթեւան պէտք ըլլայ , թէպէտ
 Քրթու եւ Տաճկի գիւղի քովիկն է , բայց չըլ-
 լար , զի Հայու գիւղ պէտք է , որպէս զի ու-
 զած ատենին ձեծեն , ուղած ատենին իրենց
 խաղալիք ընեն , եւ ուղած ատենին ինչ որ
 կամքերնին ուզէ՝ խակոյն բերել տան ուտեն
 խմեն . վասն զի հարիւրաւոր տարիներ Տէրու-
 թեան ամենահաւատարիմ ծառայութիւն ընող
 Հայը՝ այսօր նախապաշարեալ այլազգեաց առ-
 ջեւ քեաֆիր , անհաւատ , անկրօն , վատ , գերի ,
 ստրուկ ու խաղալիկ ազգ մը համարուած է .
 երբ որ կառավարութիւնը մի ոտախկան դործով
 մը այլազգի գիւղ մը զրկելու զէ , կը դժկամա-
 կին երթալու , զի կը վախեն , հետեւաբար Հա-
 յու գիւղ պէտք է որ ուրախութեամբ երթան ,
 եւ ոչինչ պատճառներով բռնանան իրբեւ դա-
 հիճ , եւ վախեր տալով լաւ մը կեղեքեն յօսչ
 եւ հաւատք անարգելէն զկնի , անհազաբար
 ուտեն ու խմեն եւ առանց ստակ մը վճարելու

երթան , որ Տէրութեան օրինաց դէմ է : Այս
 ընտղները չէ թէ միայն ուստիկաններն են այլ
 եւ զօրքերէ , տեղացի եւ այցելու մեմուրներե
 ոմանք . ասոնցմէ զատ վիճակի հայք չարաչար
 կը նեղուին , նաեւ զանազան ցեղ քիւրտերէ՝
 որք նիւթականէն զատ կրօնի եւ պատուոյ
 բռնաբարութիւն ալ կընեն :

Ամեն գիւղ պէկէր եւ աղաներ կան բը-
 նակուած , որք չ'լսուած բռնութիւն մ'ալ կը
 բանեցնեն իւրեանց բիւրաւոր գործած անօրէ-
 նութեանց հետ , եւ այս մինչեւ մեր տեղապա-
 հութեան օրը կը շարունակէր . այսինքն երբ
 գիւղացի օրիորդ մը նշանուի ուրիշ գիւղի ե-
 րիտասարդի մը հետ , պիտի միջամտեն եթէ
 իրենց կամքին յարմար է՝ կաշառակերու-
 թեամբ պսակի թոյլադրութիւն կընեն . իսկ
 եթէ ոչ՝ օրիորդը իրենց յարմար ուրիշ երիտա-
 սարդի մը հետ բռնի պսակել կուտան . եթէ
 քահանայք չի պսակեն , իրենց մոլլայով անմի-
 ջապէս . . . կարեւոր կը համարիմ ընթերցո-
 ղաց ծանուցանել թէ , ինչ որ կըսեմ՝ իրողու-
 թիւնք են , ինչ որ կըսեմ առանց ստոյգ տե-
 ղեկութեան չէ , եւ ի հաւատարմութիւն բա-
 նից դարձեալ ի մէջ կը բերեմ մի օրինակ եւս
 այն վերոյիշեալ բռնութեանց . Այլաու ըսուած
 գիւղի մէջ՝ հայ աղջկան մը ամուսինը մեռնե-
 լով այն մեռեալին եղբորը հետ մոլլայի օր-
 նութեամբ պսակած են բռնաբար . եւ ամ-
 բողջ մէկ տարի անցած էր . բայց երբ մենք ի-

մայցանք այս ապօրինի ամուսնութիւնը ըստ
 օրինի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցոյ , ուրիշի
 մը հետ պսակել յաջողեցանք , բայց յԺուարաւ ,
 զի ո՞վ կարող էր դէպի այն գիւղ նայիլ՝ աղանե-
 րու եւ անոնց դործիք քրդաց երեսէն : Հայք
 մեծապէս կը նեղուին այս անիշխանական վի-
 ճակէն , բան գնել եւ ստակը չվճարել ճրի աշ-
 խատցնել եւլն սովորութիւն եղած է անոնց :

Հողային խնդիր

Թէ Բալուայ , թէ Չարսանճաքի , թէ
 Քղիի , եւ թէ Քարբերդու վիճակաց մէջ զրտ-
 նուած հողերը գրեթէ տեղացի պէկէրուն եւ
 աղաներուն , եւ հազիւ հազ մէկ հարիւրեր-
 րորդը հայերուն ձեռքն են : Այս հողային խնդ-
 րոյն նկատմամբ մանրամասն տեղեկութիւննե-
 րը յիշած եմ , եւ արդէն քիչ մը վերջը պիտի
 կարթաք , նոյնպէս մարտապայութեան վրայ ալ
 դադափար մը պիտի ունենաք : Կը նեղեն հա-
 յերը , երբեմն ալ խմբովին կերթան հայ գիւ-
 ղերը՝ իրենց Մարապաներուն տունը իջեւանե-
 լով՝ դառն՝ ոչխար եւ հաւ կը խորովեն եւ զա-
 նազան խորտիկներով փարթամ սեղաններէ օ-
 րերով կուտեն կը խմեն ու կերթան . Եւ թէ
 ընդդիմանան խեղճ հայերը , անտարակոյս օր մը
 մեծ վտանգի կը հանդիպցունեն . ուստի կա-

Handwritten notes:
 Կողմ
 1003

մայ ակամայ գլուխ պիտի ծոկն վախերնուն .
եւ իբրեւ գերի պիտի հնազանդին :

Հոս մի փոքրիկ հարցում մը ընեմք թէ ժողովուրդ ի՞նչ պատճառաւ տէրութեան տուրք կը վճարէ , ո՞չ ապաքէն աւազակներէ չի կողոպտուելու համար . ի՞նչու կըսեմ հայր թագաւորական տուրք կը վճարէ , ո՞չ ապաքէն ընտանեօք եւ ամենայն ինչքով ազատ, անվախ, հանդիստ կեանք վարելու համար : Մակայն ընդհակառակն քանի որ ժողովուրդը ամեն ատեն եւ ամեն վայրկեան ցաւօք եւ հեծու-
թեամբ նեղուելով յափշտակուելով , անարգուելով , սրախոխող ըլլալով , աչով եւ դողով հայնոյութիւններ լսելով , անտանելի նեղութեանց անմուռնչ տոկալով , իւր պարտքը կը կատարէ . օր քան զօր իւր բողոքանաց ձայն դատարաններու առջեւ անլսելի կը մնայ Ասկէ մի եզրակացութիւն կելլէ , որ մեր տուրքերը մեզի չպիտի կարենան հանգիստ 'կեանք վարել տալ , մեր կատարած պարտքերը նպատակ չունին , մեր հաւատարմաբար ծառայութեանց փոխարինութիւն՝ հարստահարութիւնք եւլն . են : է՛հ , ի՞նչ ընելու է . թող ամէն մարդ ինքնին խորհի ու դարմանը գտնէ :

Բալուայ եւ ամեն դաւառի հայ բնակչաց շատերն՝ որ Պօլիս պանդխտութեան կը դիմեն իրենց ընտանիքնին երեսի վրայ ձգելով . պատճառը այս անտանելի հարստահարութեանց եւ ծանր ծանր արքունի տրոց չ'դիմանալնին է :

ահա այս ցուալի վիճակին դարմանը կը խընդրեն արդարասէր եւ աղդու կառավարութեան մը ձեռօք : Բալու դեռ հեռագիր հաստատուած չէ , ուստի եթէ պէտք ըլլայ , Քարբերդ դիմել հարկ է , որ քաղաքի արեւմտեան կողմ տանն երկու ժամ կը տեւէ միւթէստարըֆ կառավարիչի ներքեւ . սակայն Բալուայ նահանգի իշխող միւթէստարըֆը՝ ընդ իշխանութեամբ Քարբերդու կառավարչի Արդնու Մատէն ըսուած գիւղաքաղաքի մէջ իր զինուորներով կը ընակի պղինձի հանդ ըլլալու պատճառաւ . այս ալ Բալուէն տանն երկու ժամ կը տեւէ , եւ դէպ ի յարեւմտեան հարաւային կողմն է . Բալու միանգամայն օրինաւոր թղթատար ալ չունի :

Բալուայ բերքերն են

Յորեն , դարի , բամպակ , շուշմա (1) , կտաւատ , ոսպ , կանեփ , առատ մրդեղենք , խաղող , գինի , իւղ , պանիր , մեղր , ոչխար եւ ընտանի միանգամայն վայրենի կենդանիներ եւլն . :

Դուրսի երկիրները վաճառելու ապրանքներ

Գիթրէ , շրէժ , ոչխարի եւ այծի մորթ ,

(1) Շուշմայ , սուսամ :

մեզրեմոմ, նուշ, սիյս (1), բամպակ, ադ-
ուէս, կուղ(2), գայլ բոլորը տասը հազար
ոսկւոյ չափ կելլէ :

ԳՈՒՐԱԿԵՆ ԲԱՅՈՒ ՔԱՂԱՔ ՄՈՆՈՂ ԵՐՈՍՎԱԿԱՆ
ԱՍՅՐԱՆՔՆԵՐԸ

Մալի Ֆաթուրայ , աքտէրիէ , թօճաֆիէ ,
խահլէ , շաքար , դարբիցա , լաչակ , եւլն
եւլն, միանգամայն Հալէպէն եւ Տիզբանակեր-
տէն ալ կուզան , օճառ , իրէքլի թիրելի հա-
զուստ , եաղմայ եւլն . Որով տարեկան տասն
երկու հազար ոսկւոյ ապրանք կը մտնէ ի Բա-
լու , վերոյիշեալ ապրանքներէն զրկող եւ բե-
րել տուողներուն մեծ մասը Հայք են : Եւ ու-
նին երեք հարիւրի չափ խանութ , պարունա-
կող միջակ մեծութեամբ մի չուկայ , մէջը եր-
կու խան կէս քարուկիր միջակ՝ չորս հացի
փուռ : Այս չուկայի մէջ գանուող արհեստա-
ւորաց եւ վաճառականաց մեծ մասը Հայք են
Հայք քաղաքի մէջ ունին երկու աղբիւր,
բայց ջուր այնչափ լաւ եւ քաղցրահամ չէ :

(1) Սիյո , խօյուն պոյս կամ աչք պոյս ,
այս հանդային հող մ'է , որ ձապագ ջուր
նահանգի մէջէն կելլէ :

(2) Սամար :

որոց յատուկ կալուած եւ պատրաստի դրախ
կայ , պոխնքն երկու խանութ , մի ջաղացք ,
եւ երեսուն հազար դահեկան ստակ , որ Բա-
լուայ մէջ գանուող՝ Ուզունեան Աւետիս ա-
ղային քովը կը պահուի , եւ քաղաքի ջուրերը
ընդհանրապէս առատ չեն . աղբիւր սակաւ ըլլա-
լուն , բնակչաց խմելիք ջուրը Եփրատ գետէն
եւ կամ ուրիշ տեղաց ոչխարի պայխ սակնե-
րով կը բերուին տուներու : Քաղաքի մէջ չորս
բաղնիք կան , բայց չորսն ալ աւերակ ըլլա-
լուն չի բանիր , սակէց ալ բնակչաց անդգա-
յութիւն եւ անտարբերութիւնը կը յայտնուի ,
անոր համար բնակչաց ոմանք տուներու մէջ ,
ոմանք փողոցը եւ ոմանք ալ գետը լուացուե-
լով շատերը կը հիւանդանան , ոմանք ալ ցա-
ւի տէր կը լինին եւլն . բժիշկ ալ չի կայ որ
դարմանուին , եթէ երբեմն պէտք ըլլայ , Քար-
բերդէն կը բերուի , սակայն շատերը կարեւո-
րութիւն չեն տար , (գատէր պէօլլէ իմիշ) ը-
սելով ձմրան մէջ կակսին մեռնիլ շարունակ ,
եւ երբէք Առողջապահական կանոններու ուշա-
գրութիւն չեն ընել , այսինքն պէտք եղած դե-
ղեր կամ ինքզինքնին վնասակար ուտելիքներէ
զղուշանալ եւլն . ընդհակառակը կամ նոյն հի-
ւանդի տէրն եւ կամ հիւանդ տես եկող ան-
ձը ինչ որ ձեռքերնին անցնի իբրեւ ընծայ կը
բերեն հիւանդին , որ ուտէ՝ սեխի , խաղողի
եւլն . ասոնց նման բաներ , եւ հիւանդը ա-
խորժ չուելիմ կըսէ , անոնք բռնութեամբ կը

կերցնեն , որպէս զի շուտով առողջանայ . բայց չեն գիտեր թէ փոխանակ առողջանալու շուտով կը մեռնի : Ասոնց մահուան առաջին պատճառն այս է , երկրորդ պատճառն է՝ գիշերը մինչեւ ժամը ութը անհագաբար խառն կերակուր ուտել եւ չափաղանց արբեցութիւննին :

Գիւղորայք Բալուխայ

Պարտ անձին կը համարիմ յիշատակել որ Բալուայ առաջնորդական վիճակը ունի ընդ ամենը քառասուն վեց գիւղ , որոց քսան վեցը Հայաբնակ եւ մնացեալները խառն են :

Ա. Հաւաւ , որ քաղաքէն չերկու ժամու կէս հեռաւորութեամբ հիւսիսային կողմ դաշտային մի գիւղ է , եւ արեւելեան կողմէն կէս ժամ հեռաւորութիւն ունի յիսուուն տունէ բաղկացեալ Քուրմաք գեղէն աղաւաղութիւն քուրմ բառին , որ ամբողջ քրդաբնակ է , որ միշտ միւսաներ կուտան Հաւաւցեոցի որ արեւմտեան կողմէն տասը վայրկեան հեռաւորութեամբ Քաղցրահայեաց ըսուած շիւնքն է , ինչպէս որ վերը յիշեր եմք : Այս գիւղի արեւմտեան կողմը՝ եօթը ութը ժամ հեռաւորութեամբ Իզօլ , խուռն եւլն . քրթի ցեղերն որ գիւղերու մէջ կը բնակին եւ մինչ ի Տէրսիմ կը հասնին :

46 914

Այսպէս Հաւաւ գիւղը քրթերէ շրջապատեալ լինելով հարստահարութենէ երբէք աչք բացած չունէր . բայց այժմ քիչ մը հասնողիստ են , իրենց մէջ կազմուած պաշտպանողական ընկերութեան շնորհիւ :

Հաւաւ կգիւղը քոլոր Բալուայ նահանգի մէջ նշանաւոր եղած է , թէ քաջո թեան թէ ուսումնասիրութեան եւ թէ բարեպաշտութեան կողմանէ . եւ հարիւր ութսուն տունէ կը բաղկանայ , բնակչաց թիւն ալ հազար չորս հարիւր երեսուն եւ վեց 4436 անձ է առ հասարակ , չունին մէջերին եւ ոչ մի տաճիկ , այլ քոլորն ալ Հայ են . ունին երկու եկեղեցի քարուկիր հոյակապ անբաժանօ բայց միշտ մէկուն մէջ ժամերգութիւն կըլլայ եւ միւսին մէջ երբեմն :

Այս եկեղեցեաց մէկը Ս. Աստուածածին եւ միւսը Աթոռգիկոս անուամբ կառուցեալ ի հնուց մնացած են , եւ ունին երկու քահանայ , մի բարեկարգեալ օրինաւոր դպրոց որ մասնաւոր ընկերութեան մը խնամոց ներքեւ է , եւ հարիւր յիսուուն աշակերաք՝ կուսանին Քերականութիւն , Թուազիտութիւն Աշխարհագրութիւն , Արբաղան պատմութիւն , Հայոց պատմութիւն եւ Քրիստոնէական :

Այս դպրոցի ղաասաուն Պ. Համբարձում Աւետիս Կարեանց երիտասարդ մ'է բնիկ Հաւաւ գիւղացի , ամեն ատեն թէ ժողովրդոց եւ թէ դպրոցաց ատենախօսութիւններ կընէ , սիր-

տերը կը վառէ հայրենասիրութեան մէջ : Նմանապէս Անգրէաս պատուելի մ'ալ կայ , որ իրեն ուսմամբը եւ իրեն բարի յատկութիւններովը նշանաւոր եղած է . Հայերէն լեզուն լաւ գիտէ , ի կրօնը քաջանմուտ է , որով եւ Հայաւ գիւղը միանգամայն ուրիշ գիւղեր ալ զերծ պահած է ի կրօնափոխութենէ :

Այս գիւղէն է նաեւ Մ . Մելքօն Կիւրճեան հայրենասէր երիտասարդը . ի Կ . Պօլիս ուսեալ , եւ այժմ ազգային վարժարանաց մէջ Հայկական լեզուն ծաւալելու պաշտօնը կը վարէ . նոյնպէս երկու հայրենասէր երիտասարդներ ալ , Գասպար Նէմցեան , Յակոբ Սօլսըլճեանց որք ոչ նուազ պատիւ կը բերեն Հայաւ գիւղին :

Այս գիւղը իւր շրջակայ համազգի գիւղերէն աւելի յառաջադէմ վիճակ մի ունի , որոյ համար թէ քաղաքի եւ թէ գիւղերու Հայկաբան եւ համարատու դասատուք առ հասարակ սոյն գիւղէն են : Վասն այսորիկ գոյութեան արժանի գիւղ մ'է սա , որ թէպէտ այժմ ազգիանց վարժարան չունին , սակայն իրենց վարժարանը մեծցնելով երկսեռ վարժարանի մը վերածելու մտադիր են :

Այս վերջերս գիւղէն քառորդ ժամու հեռաւորութեամբ հիւսիսային կողմը լեռան տակ ընտիր անխաճանգ մը գտնուած է միւրեւարքըՅ րուսի եֆեմտիի ձեռք : Նաեւ հինգ անձերէ բաղկացեալ թաղական խորհուրդ մը

կայ , որ թաղային գործերով կըբաղի միշտ , Եկեղեցիին բարեկարգեալ եւ արարողութիւննին օրինաւոր է , եւ նոյն գիւղի Արժ . Թորոս քահանան իր ազգասիրութեամբը նշանաւոր եղած է վիճակին մէջ :

Այս գիւղի արեւմտեան հիւսիսային կողմը քառորդ ժամու չափ հեռի մի աղբիւր կայ որուն անունը Աւագ Ակ կանուանեն գիւղացիք , նոյն ակէն մի պատուական ջուր բըղխելով կուգայ Հայաւ գիւղ եւ նոյն գիւղի բոլոր ջաղացքները դարձնելէն զինի գանուող գիւղացուոյ արտերն ալ կը ջրէ . բացի այս Ակէն ունի այլ եւս պատուական ջուրեր քաղցրահամ : Թէ նոյն գիւղի գերեզմանաց մէջ եւ թէ բոլորաբը ի հնուց մնացեալ տասն երեքի չափ խաչ քարեր կանգնած կան . երեք կանգուն բարձրութեամբ եւ կանգուն ու կէս լայնութեամբ . որոց համար աւանդութեամբ գիւղացիք կըսեն թէ Գաթէոս առաքեալի ժամանակէն մնացած լինի : Եւ սոյն գիւղի հարաւային կողմ մի քանի մսյրիկեան հեռի փոքրիկ ըլուր մի եւս կայ , որու վրայ հին շէնքերու յետքեր կը նշմարուին , կերելի թէ ժամանակաւ քաղաք եղած լինի , վասն զի քաւական հնութիւններ ալ գտնուած են մէջէն :

Նաեւ զիս չարաչար մատնողներէն առաջինը եղած է սոյն Հայաւ գիւղի ընակիչնէրէն Տ . Աստուածատուր քահանայի որդի Կարապետ էֆէնտի անուն անձը , որոյ համար

ինչպէս մասնիւր սլիտի մանրամասնեմ մեր
աղնիւ ընթերցողաց , որ գաղափար ունենան ,

Սա մասնիչ անձը՝ որ տեղւոյն կառավա-
րութեան Տալիէի անդամ եւ սահմանադրա-
պէս ընտրուած գաւառական քաղաքական ժո-
ղովոյ պաշտօն ալ կը վարէր , բայց ոչ ժողո-
վարդը գիտէր եւ ոչ ես այդ անձին ծայրա-
հեղ շահամոլ ըլլալը :

Երբ 1878 սեպտեմբեր ամսոյն Սրգնու-
մասինէն մութասարըֆ բաշան Բալու իւր վի-
ճակը այցելելու եկաւ , մի քանի օրէն յետոյ
կառաջարկէ որ Հափազ գիւղի մէջ արքունի
մի ամբար հաստատուի , որպէս զի ցորեան
լեցուի եւ ջաղացքը ալիւր աղուի եւ Տէրսիմ
բնակող զօրքերէն մաս մը գայ գիւղը եւ տա-
նի միւս զօրքերուն , որով հարկ չկայ ըսել թէ
անշուշտ այդ գիւղը սրչափ անկարողութեանց
բռնութեանց եւնի իրաց ենթակայ սլիտի լի-
նէր . մեք դայս հեռատեսելով , նոյն բաշային
պատասխանեցինք թէ այդ ամբարը նոյն գիւ-
ղի մէջ անկարելի է ըլլալ հետեւելիք գէշու-
թիւնները մի առ մի յիշելով բաշային , եւ ը-
սինք թէ՝ քիւրտի ձեւ տաճկի գիւղի մը մէջ
հաստատէ , եւ երբ բաշան մեր ըսածին գէմ
պնդեց դարձեալ պատասխանեցինք ըսելով թէ՝
գիւղացիք պատերազմի ատեն ոտնակոխ եղած
են , ուստի բարեհաճեցէք այս անգամ տաճկի
եւ քիւրտի գիւղերու մէջ հաստատել նոյն ա-
մբարը : Ինչպէս որ տէրութեան հրամանն ալ

այսպէս է , որ իմ հպատակներս չնեղուին ,
սա դարձեալ մեզ մտիկ չընելով առանց մեր
գիտութեան երբ կերթայ ամբար հաստա-
տելու նոյն գիւղը , կէտին մենք իմանալով
անմիջապէս լուր տուինք Հափազ գիւղի Տ.
Ասաուածատուր քահանային եւ թաղակա-
նաց , որ բաշան կուգայ ձեր գիւղը այսօր (ա-
շարի) ամբար հաստատելու՝ Տէրսիմի զօրաց
ուսեստի համար , ուստի միաբարբառ խընդ-
րելով մի թողուք , ամէն պատասխանատու
թիւն իմ վրայ է : Շատ չնորհակալ եմ որ
մեզ մտիկ ըրին եւ անվեհեր կերպով ժողո-
վարդոց ամենքը մէկանց միանալով չընդու-
նեցին այն հաստատուելիք ամբարը իրենց գիւ-
ղի մէջ :

Բաշան երբ կը դարմանայ Հափազոց այս
միաբանութեանը վրայ , ոճրագործ Կարապետ
էֆէնտին ինչպէս կը լինի իրեն քահանայ հօրը
դրկուած նամակս ձեռքը կանցնէ , ու բաշային
ցոյց տալով կըսէ թէ՝ ինչօ՞ւր կը դարմանաք ,
ժողովրդոց միաբանութեամբ չընդունենուն
վրայ , այս թելադրութիւնը տեղիս (մուրախ-
խասէն է) . եւ աճաւասիկ իրեն նամակը զոր
խաւերի է գիւղիս ժողովրդոց , թէ միաբանե-
ցէք մի ընդունիք :

Բաշան նամակս երբ կը տեսնէ . հրաման
կընէ մասնիչ Կարապետին , թէ տաճկերէն
թարգմանէ եւ իրեն տայ : Ուստի սա ալ ան-
միջապէս թարգմանելով բաշային կուսայ :

զոր առնելով կը դառնայ կրկին քաղաք ամբարը հաստատելու անկարող ըլլալով :

Յհա այսպէս Հալիւս գիւղը ազատեցաւ այն նեղութենէն : Սակայն ընթերցողք պիտի հարցունեն թէ ինչ պատճառաւ ըրաւ այդ մատնութիւնը :

Պատճառը սա էր :

Հալիւս գիւղի մէջ հաստատուելիք աշարի ամբարին վրայ տեսուչ պիտի կարգուէր վասակ Կարապետը եւ ամսական պիտի ընդուներ, մեր այսպէս գործելովն՝ ամսականէն զրկուելուն համար մատնութեան տիրողոր, աղգուրացութեան փառքը, իւր համարին եզբարց եւ քերոյ գէմ դաւաճանութեան պարծանքը վրան առնելու չամրցցաւ :

Սյս պատճառաւ մեծ վտանք կ'օգտնացվէր ինձ համար, սակայն Ամենակարողին զօրութեամբն՝ ազատեցայ : Սյս առթիւ սա ալ չի մոռնամք յիշելու որ եթէ Յուգան չի լինէր, Քրիստոսի անմեղութիւնը չպիտի յայտնուէր :

Բ. Մըջուման մէղրէ (A) որ քաղաքէն մէկ ու կէս ժամէն աւելի հեռու հիւսիսակողմ դաշտի մէջ հաստատուած քառասուն եւ չորս տունէ եւ ճիշտ հաշուով երկու հարիւր վաթսուուն եւ հինգ 263 զուտ Հայերէ բաղկացեալ

(A) Ըստ տաճկաց գարընճա մէղրէսի կանուանեն :

գիւղ մի է, ունի փոքրիկ քարուկիւր Եկեղեցի մը մէկ քահանայով, եւ դպրոց մ'ալ ունին, որուն մէջ երեանի չափ աշակերտ կը դաստիարակուին հասարակ ընթերցանութեամբ, եւ մէկ քանին ալ Գերականութիւն կ'ընթեռնուն :

Գիւղի ժողովուրդը ուսումնասէր է եւ փափաք ունին դպրոցին յառաջ տանելու, բայց այն անիրաւ ճիւղ ձին օղլու ըսուած կործանելիք պէ՛յին տուած նեղութենէն՝ աչք չի բանալով, դպրոցին կտ մնացած է այժմ. եթէ ոչ, ժողովուրդը այդ մասին հետաքրքիր է, ունին նաեւ հինգ անձերէ բաղկացեալ թաղական խորհուրդ, որ ասոնք կը կառավարեն գիւղը :

Գ. Խամըշլը՝ քաղաքի՝ հիւսիսակողմ երեք ժամէն աւելի կը տեւէ, որ տասն եւ մէկ տունէ բաղկացեալ հայ գիւղակ մի է, նոյնպէս անխառն քրդաց. եւ ընակչաց թիւն է եօթանասուն 70. ասոնք դպրոց եկեղեցի չունին. այլ Արթիւան անուն մտակայ հայ գիւղի մը եկեղեցի կերթուելէն :

Դ. Արթիւան՝ որ քաղաքի հիւսիսակողմը երեք ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ, երեսուն եւ մէկ տունէ, երկու հարիւր վաթսուն երեք 263 բնակչօք դաշտային մի գիւղ է ունին յանուն Ս. Մինասայ կառուցեալ մի եկեղեցի որոյ տարեկան հասոյթն է ընդ ամենը երեք հարիւր

դահեկան • դժբաղդարար ասոնք դպրոց չու-
նին • այս գիւղէն սահաւ ինչ հետու Ս. Թով-
մաս անուամբ աւերակ մի եկեղեցի ալ կայ :

Ե. Ղարապէօրք՝ մի ձորի մէջ քաղաքի հիւ-
սիսային արեւմտեան կողմը երեք ժամու կէս
հեռաւորութեամբ մի գիւղէ՝ քսան երեք տու-
նէ բաղկացեալ , եւ բնակչաց թիւը հարիւր
երեք 103 է ճիշդ • ունին յանուն Ս Ասատու-
ճաճնայ կառուցեալ մի եկեղեցի եւ մի քահա-
նայ , որոյ տարեկան հասոյթն է երկու հարիւր
դահեկան : Հոս ալ նոյնպէս վարժարան չկայ •
սոյն գիւղի մէջ եւս կայ հինգ տունի չափ
Չազա քիւրտ քսան երկու բնակիչներով , եւ
կրօնքով մահմէտական :

Զ. Կրպոյ Միզրէ՝ որ քաղաքի արեւելեան
հիւսիսային կողմը քրթախառն դաշտային մի
գիւղ է , հայ ութ տուն է առանձին թաղով ,
եւ եօթանասունը չորս 74 բնակչօք : Բայց
չունին եկեղեցի , եւ անոր համար մօտակայ
Օխու գիւղ ըստած եկեղեցիով կը մխիթար-
ուին ժողովուրդք : եւ այն տեղաց քահանան
կը հովուէ զանոնք • դպրոց ալ չունին • այս
գիւղի մէջ եօթ տունէ բաղկացեալ Կրմանձի
քիւրտ կայ , եւ բնակչաց թիւն է երեսուն եւ
չորս , բայց կրօնքով Մահմետական են , սա-
կայն հայերը շատոր ըլլալուն , անոնց հետ
սիրով կը վարուին առ աճի :

Է. Օխու՝ գիւղի արեւելեան հիւսիսա-
կողմը եօթ ժամ հեռաւորութեամբ հաստատու-
ած մի դաշտային գիւղ է • քսան եւ եօթը
տունէ բաղկացեալ՝ եւ բնակիչք երկու հարիւր
հինգ 205 հոգի են առ հասարակ • որք ունին
մի եկեղեցի եւ մի քահանայ , քսանի չափ ա-
շակերտներով , ընթերցանութեան պարապով
դպրոց մը մանկավարժի մը իրաւասութեան
ներքեւ : Այս գիւղի կից ի հնուց մընացեալ
երկու աւերակ եկեղեցի կը տեսնուին , մին
Ս. Մարգիտ եւ միւսն Ս. Գէորդ անուամբ :

Օխուի մէջ տան եւ վեց տունէ բաղկաց-
եալ ազգաւ զատ , եւ կրօնքով մահմէտական
Կրմանձի քիւրտ կայ առանձին մի թաղով , եւ
բնակչաց թիւն է ութսուն եւ հինգ հայոց
հակակիր : Հայք ունին մի գերեզմանատուն ,
որոյ համար կը պատմեն թէ նոյն գիւղի հա-
յերէն ո՞վ որ մեռնելու լինի թէ մեծ եւ թէ
գոջը , գիւղին ժամակօչը հասակին յարմար
փոքելու ատենը՝ մէկ երկու կացին դարնելէն
ղինի , կը նայիս որ ներքեւէն ինքնին փորուած
պատարաստի , օրուան ննջողին հասակին հաւա-
սար գերեզման վը կը բացուի , ուստի ալ ժա-
մակոչին աշխատութեան հարկ չմնալով՝ նքն-
ջեցեալը կը բերեն նոյն ինքնին բացուած գե-
րեզմանին մէջ կամբոբեն , ի հնուց ժամանա-
կէն մինչեւ այսօր կը շարունակուի կրսն ա-
կանատեսք • ես ալ կսեմ թէ այս ալ տեսակ
մը հրաշք է :

Ը. Թէքէ՛ Գաղաքի հիւսիսային արեւելեան կողմը վեց ժամ հեռաւորութեամբ քառասուն եւ ութ տունէ բաղկացեալ մի դաշտային ըստ բաւականի մեծ գիւղ է . եւ բնակիչք առ հասարակ չորս հարիւր քառասուն եւ չորս 444 անձ կը հաշուեն . ունին մի հոյակապ եկեղեցի երկու քահանայով՝ եւ դպրոց մը՝ որուն մէջ երեսունէն աւելի մանչ տղայ , ու տասնի չափ ալ աղջկունք , ընթերցանութեան կը պարապին հասարակ համարատուի մը ձեռք , եկեղեցւոյ տարեկան հասոյթը հազիւ երեք հարիւր դահեկանի կը հասնի : Նոյն գեղին կից վեց աւերակ եկեղեցի կայ ի հնուց մնացեալ որոց անունները անյայտ ըլլալուն չի նշանակեցի հոս , բայց այս գիւղը ճանապարհի վրայ ըլլալուն , թէ քրթաց եւ թէ տաճկաց երթեւեկութենէն խիստ նեղութիւն կրելով՝ գրեթէ ոսնակոխ եղած է միշտ , եւ մանաւանդ որ Հայ են բնակիչք . . . :

Թ. Տիւրիւմիլի՛ քաղաքի արեւելեան հիւսիսային կողմը վեց ու կէս ժամ հեռաւորութիւն ունեցող ութ տունէ բաղկացեալ մի փոքրիկ գիւղ է , որոյ մէջ կայ չորս տուն Հայ եւ չորս տուն քիւրտ . Հայ բնակչաց թիւն է երեսուն եւ վեց 36 , որք ունին մի եկեղեցի , բայց դպրոց ոչ , եւ Թէփէ գիւղի մօտ ըլլալուն , նոյն տեղի քահանայք կը հովուեն զանոնք : Քրթաց թիւն քսանի չափ է , որք աղգաւ Կրմանճի , եւ կրօնքով Մահմետական են :

Ժ. Քուրտիքան՝ քաղաքի հիւսիսային կողմը եօթ ժամու չափ հեռաւորութեամբ Չարսանճաղի առջեւէն անցնող գետին եզերքը հաստատուած մի դաշտային գիւղ է , ութը տունէ բաղկացեալ Հայ եւ քիւրտ , որոց չորսը հայ են երեսուն երեք 33 բնակչօք . եւ չորս տուն ալ քիւրտ աղգաւ Կրմանճի քսան եւ հինգ անձ . որք եկեղեցի ու դպրոց չունին , բայց Բերրիի քահանայք կը հովուեն :

ԺԱ. Գումպէթ՝ թերեւս Գմբէթ . սաքաղաքէն հինգ ժամէն աւելի հեռաւորութեամբ հիւսիսային կողմը քսան երեք տունէ բաղկացեալ մի դաշտային գիւղ է , ունի հարիւր վաթսուն եօթը 167 բնակիչ , մի եկեղեցի , երկու քահանայք եւ մի դպրոց , ուր քսանի չափ աշակերտք կը դաստիարակուին դաստիարակի մը ձեռք :

ԺԲ. Ղամպէր շէյխ՝ որ քաղաքի հիւսիսային կողմը վեց ժամ հեռաւորութեամբ Գումպէթ գիւղի մօտ տասն եւ հինգ տունէ բաղկացեալ մի դաշտային գիւղ է ութտուն եւ հինգ 85 բնակչօք , որք դպրոց ու եկեղեցի չունին , որոց հովուական պէտքը , Գումպէթ գիւղի քահանայք կը հողան : Այս գիւղին մէջ ալ տասն երկու տունէ եւ քսուատուն երկու անձերէ բաղկացեալ աղգաւ Կրմանճի քիւրտ , եւ կրօնքով Մահմետական :

ԺԳ. Ճանիկ՝ քաղաքի հիւսիսային կողմը եօթը ժամու կէս հետու մի դաշտային գիւղ է Օրոր ըսուած գետի միւս եղերքը հաստաուուած, որ քսան եւ հինգ տունէ կը բաղկանայ եւ բնակիչք հարիւր եօթանասուն եւ հինգ 75 կը հաշուուի . եկեղեցի դպրոց չունին, նոյնպէս վերոյիշեալ Գումաէթ գիւղի քահանայք կը հովուեն զիրենք :

ԺԵ. Պաղին՝ որ նոյնպէս քաղաքի հիւսիսային կողմը վեց տուն պարունակող մի գիւղ է դաշտային, եւ բնակչաց թիւն է վաթսուն եւ հինգ 55, եկեղեցի դպրոց չունին, եւ դարձեալ Գմբեթու քահանայք կը հովուէն : Այս գիւղի մէջ կան թէ Կրմանձի եւ թէ Զազա հինգ քիւրտի տուներ, որք կը բաղկանան քսան անձերէ :

ԺԵ. Քարնձոր՝ որոյ մէջ կան հինգ տուն Հայ, յիսուն եւ հինգ 55 բնակիչով, եկեղեցի, դպրոց չունին, եւ կրկին ասոնք ալ Գումաէթու քահանայք կը հովուեն : Հոս ալ մի քանի տուն Զազա քիւրտ կը դանուին, որք ազգաւ Զազա եւ կրօնքով մահմետական են եւ կը բաղկանան երեսուն երկու անձերէ :

ԺԶ. Իսնիս՝ որ Քարնձորի կողմերը դաշտային մի փոքր գիւղ է, եւ ունի իւր մէջ Հայ եւ քիւրտ . Հայք երեք տուն են ասան .

ձին մի թաղով քսան եւ չորս 24 բնակչօք, ասոնք եկեղեցի եւ դպրոց չունին եւ դարձեալ Գումաէթ գիւղի քահանայից իրաւասութեան ներքեւ են . եւ ութ ալ քիւրտի տուն կայ, որ ազգաւ Զազա են չեւ կրօնքով մահմետանի քառասուն երկու բնակչօք :

ԺԷ. Տէմիրձի՝ ուր վեց տուն հայ կայ եւ բնակիչք յիսուն եւ վեց 56 անձ են աստասարակ ասոնք եկեղեցի ու դպրոց չունենանուն, դարձեալ Գումաէթու քահանայից հովուութեան ներքեւ են, եւ տասն եւ չորս տուն ալ քիւրտ կայ, որ կրօնքով մահմետանի եւ ազգաւ Զազա են :

ԺԸ. Ղարաղայայ՝ ուր չորս տուն Հայ կայ երեսուն եւ հինգ բնակիչով . ասոնք ալ եկեղեցի դպրոց չունին եւ դարձեալ Գումաէթու քահանայք կը հովուեն . տասը տուն ալ ազգաւ Զազա քիւրտ կան եւ կրօնքով մահմետանի, որ ասոնք քսան եւ ութ անձերէ ժողկացեալ են :

ԺԹ. Տէւէձի՝ որ քաղաքի հիւսիսային արեւելեան կողմը երեք ժամու չափ հեռաւորութեամբ տասն եւ հինգ տունէ բաղկացեալ քրթթախառն դաշտային մի գիւղ է . Հայ բնակչաց թիւն է՝ հարիւր հինգ 105, դպրոց եւ եկե-

վեցի չունենալնուն, դարձեալ Գումպէթ գիւղի քահանայք կը հովուեն, եւ տասը տուն ալ կրմաննի քիւրա կայ որ կրօնքով Մահմետական եւ թուով քառասուն եւ վեց անձի չափ կը հաշուուին :

Ի. Իսապէկ՝ որ քաղաքի հիւսիսային կողմը չորս ժամ հեռաւորութեամբ, երեսուն տունէ բաղկացեալ դաշտային մի գիւղ է . ունի մի եկեղեցի, բայց քահանայ ոչ, այլ Գումպէթէն կուգայ . դպրոց ալ չունին, եւ բնակչաց թիւն է երկու հարիւր քառասուն 240 անխառն քրիթաց՝ կը բնակին :

ԻՍ. Խոշմաթ՝ որ քաղաքի հիւսիսային արեւելեան կողմը մի ժամ հեռաւորութեամբ բարձր դիրքով հարիւր տունէ աւելի բաղկացեալ բաւականին մեծ գիւղ մի է, որ ունի իւր մէջ հազար քսան եւ եօթը 1207 բնակիչ զուտ հայ, * եւ ունին փառաւոր հոյակապ մի եկեղեցի եւ մի քահանայով մի զըպրոց, բայց յետին աստիճան ողորմելի վիճակի մէջ, որ մեծ արատ մը կրնայ համարուիլ այնպիսի գիւղի մը, որոյ նիւթականը ըստ բաւականին լաւ է, ուսումնասիրութեան զգալցումնին բողորովին մարած է . եւ իրարու թըշնամական ոգւով կը նային : Եւ սոցա խոտովութեանց ու դպրոցի անբարեկարգութեան բուն

պատճառը կը համարուի Համբարձում Աւուսեան մասնիչ անձը, որ սնըարոյական, գինեմու, կաշառակեր եւ մասնիչ իսկ է, զի մեզի պատահած երկրորդ մասնութիւնը թօշմաթի բընակիչներէն Աւուսեան Համբարձումի ձեռքն եղաւ, եւ անաւասիկ համառօտ պատմութիւնը : Հրաման եկած էր արքունի զօրաց բանակի կուսակալ քիւրա Նամայիլ բաշայի կողմանէ առ Բալուայ կառավարութիւնն, որ Տէրսիւմ բնակող զօրաց մէկ մասը Բալուայ քաղաքը ձմեռ է, եւ երբ այս լուրն առինք՝ զուշակեցինք թէ քաղաքի խեղճ Հայ հասարակութիւնը պիտի նեղուի այս առթիւ . եւ իսկոյն տեղական կառավարութեան հետ բանակցելով ջանացինք առաջըն առնուլ, բայց յետոյ իմանալով որ զօրքը հայոց դիւղերու մէջ պիտի ձմեռէ :

Կարողութեամբն Աստուծոյ անոր առաջըն ալ առինք՝ որպէս զի ազգայնոց կրած տառապանքը չաւելնայ . . .

Աւուսեան Համբարձում երբ կը լսէ զայս նախ կը ժախ մեղ հետ լրբաբար վիճելու, եւ տեսնելով որ մենք կարեւորութիւն չենք տար իւր բարբանջանաց, անմիջապէս կառավարութեան կը զիմէ եւ կսկսի հրապարակի մէջ անպատկառ սլօտալ այսպէս . « Էֆէնաիւմ պիղ սաաքրիւրի շահանէի պէտէմէի վէ մուհաֆապա իթմէկի խտէրիզ վէ տէվէթին էմրինէ իթասթըրըզ վար սըր . ֆադաթ մուրախսասըմըզ

պիղի թէշֆիք իտէրէք ասլա դապուլ իթմէշին վէ գարշը դոյուն տէյօր » :

Այս ալ բաւական չի համարելով՝ կառավարութիւնը եւ տաճիկները մեղի դէմ քրքռելու մտօք բողոքագիր մ'ալ կը մատուցանէ , բայց բարեբաղդաբար կառավարութիւնը ըզգալով թէ՛ մեղ դէմ եղած ամբաստանութիւնը լոկ զրպարտութիւն մ'է :

Սնմիջապէս ի բանտ կը գատարարուի զոյն . ուր մի քանի օր մնալէ ետեւ՝ կապալի անպատիժ , Ձթէեան ազգաօտեսց Ղուկասի եւ իր եղբօր անառակ Սարգսի պաշտպանութեամբ :

Յիշեալ Ուլուս Համբարձումի մասնչութեան ըուն պատճառը՝ իր եղբօր՝ Մանուէլ վարդապետի բանաւոր պատճառաւ մը Քաղցրահայեաց վանքէն դուրս հանել , եւ միանգամայն Հայ գիւղերը զօրք ընակելու արգելք ըլլալս էր , որովհետեւ ինքը (Ուլուս Համբարձում) զօրքերը պիտի բաժնէր տուները իւրեւ հիւր , եւ այս զօրաց ընդունելութեան հոգէն ազատ ըլլալու համար հայ գիւղացւոց իրեն տալիք կաշառէն պիտի զրկուէր :

Բալուայ մէրազնէից անդորրութեան համար մեր ձեռք առած այս միջոցներն ու ջանքերն յիշեալ Ուլուս Համբարձումի շահուն մեծ արգելք լինելուն՝ կողմէր վրէժխնդիր ըլլալ մեզ , սակայն չկրնալով պատահ առիթ մը զըտնել , յանդգնեցաւ մատնչութեան այս ցած

միջոցին գիտել իւր վրէժխնդրութիւնը յագեցնելու համար :

Այս մարդը ամբողջ գիւղի մը ժողովուրդեան բաղդը ի ձեռին առած սպրուկ կամ ցեց մը դարձած էր անոնց գլխուն , եւ ոչ ոք կարող էր բողոքել իւր բազմաթիւ անիրաւ գործոց դէմ , զի ոչ միայն գաւառական Քաղաքական ժողովոյ անդամ էր , այլ նաեւ կառավարութեան առջեւ պաշտպանութիւն կը գանձեր յաճախ եւ այս պատճառաւ բաւական ազդեցութեան ալ տէր էր , բայց ախո՞ս , որ չունէր այն խիղճն ու այն ազգասիրական զգացումն՝ որով կարող ըլլար մեծամեծ ծաւայութիւններ մատուցանել իւր ազգին , այլ ընդ հակառակը իւր ազգամէտս արարքներովն ու անբարտախօս գործերովն ազգին կենացը կսպանար միշտ :

Ինչո՞ք սպլի՛ քաղաքէն մի ժամ հեռաւորութեամբ արեւելեան հիւսիսակողմը Խօշմաթ գիւղի մօտ հաւասար բարձր գիրբի մը վրայ հաստատուած քսան տունէ բազկայեալ մի հայաքնակ գիւղէ հարիւր վաթսուն երեք 163 բնակչօք , ունի եկեղեցի մը իրեն յատկացեալ դպրոցով , ուր բաւական աշակերտք կը դաստիարակուին հասարակ մանկավարժի մը ձեռօք . բայց քահանայ չունենալուն , քաղաքէն մի քահանայ կերթայ հովուելու :

Այս գիւղի մօտ Ս. Պօղոս անուամբ մի

վանք կայ եղեր ժամանակին, որ այժմ հիւճնայատակ եղած է, եւ անոր կից աղբիւր մը զոր Ս. Պօղոսի աղբիւր վանուանէն, այնչափ քաղցրահամ ջուր մը ունի, որ կարծես Նդեմէն կը բղխի :

Հոս կը յաճախեն ուխտի համար շատ մը հայեր եւ օտարազգիք : Աղբիւրին վրայ թէպէտ Մարմարեայ քարերու վրայ գրոշմուած գրեր կային, սակայն ուխտաւորաց փակցուցած մոմերուն մուխը այն աստիճան սևեցուցած էր դրերը, զոր կարգալ անհնար էր :

Միայն կարողացանք այսչափ հասկնալ որ այդ գրերը նոյն աղբիւրին վերանորոգման կը վերաբերին եղեր, ունի նաեւ նոյն աւերակ վանքը արտեր եւ մարգագէտիններ, զոր թէպէտ տարուէ տարի գիւղացիք վարձու կուտան, բայց արտադրեալ դումարն ի՛նչ նոգատակի կը ծառայէ, չգիտցուիր :

Ի՞նչ Նրբի որ վերոյիշեայ երկու գիւղերուն կարգը բարձր դիրքով հաստատուած եւ բնուեն եւ մէկ տունէ բազկացեալ մի գիւղ է երկու հարիւր վաթսուեն հրեք 263 զուտ հայ բնակչօք, ունի մի փոքր եկեղեցի եւ մի քահանայ, բայց դպրոց ոչ :

Այս գիւղի մէջ խլազրիւր մը կայ, որուն ջուրը խուլ մարդոց ականջը կը բժշկէ կըսեն :

Ի՞նչ Ապրանք՝ որ քաղաքէն ժամ ու կէս հեռաւորութեամբ հիւսիսակողմը հաստատուած քսան տնով գիւղ մ'է, եւ հարիւր վաթսուեն եւ հինգ 165 զուտ հայ բնակիչ ունի, կայ մի եկեղեցի առանց քահանայի եւ դըպրոցի : Սոյն գիւղի ժողովուրդը կէս ժամ հեռու Շնաղ գիւղի քահանան կը հովուէ :

Ի՛նչ Շնաղ՝ Քաղաքէն ժամ մը հեռաւորութեամբ ըստ բաւականին մեծ գիւղ մ'է, դաշտային դիրքով, ունի յիսուեն հրեք տուն եւ չորս հարիւր քսան 420 զուտ հայ բնակիչ : Ի հնուց մնացած մի մութ եւ փոքր եկեղեցի մը մի քահանայով եւ անչուք դպրոց մը ունին, ուր տանն եւ եօթի չափ աշակերտ կը դաստիարակուին մանկավարժի մը ձեռօք : Գիւղացիկ մեծ մասամբ հարուստ լինելով կրնան մի յատուկ դպրոց շինել, եւ օրինաւոր դասատու բերել տալ, մանաւանդ որ Եկեղեցին բաւական պատրաստի դրամ ունի : Ճարտարապետ Կիւլագեան Խաչատուր անուն ուսումնասէր անձ մը կայ գիւղացւոց մէջ, որ ժողովուրդը համոզել կը ճգնի դպրոցի շինութեան համար, բայց ի դուր, վասն զի ուսման ճաշակը պակասած եւ ժողովրդեան զգացումը մարած է սրտերնուն մէջ : Զմեզ կառավարութեան մատնողաց մինն ալ այս գիւղէն է, որ Յոհաննէս Գալուստեան կը կոչուի . սա ալ կառավարութեան տրուած բողոքագրին մէջ ստորագրած

է գլխի թագաւորին դէմ իբր աստատար ամբաստանելով, եւ այս անձը Գաւառական քաղաքական ժողովոյ անդամ ըլլալով գիւղացի ժողովուրդը դժգոհ էր իրանէն :

Ի՞նչ Սղամ՝ որ քաղաքի հիւսիսային արեւմտեան կողմը ժամ ու կէս հեռաւորութեամբ քառասուն երկու տունէ բաղկացեալ դաշտային մի գիւղ է, երկու հարիւր տանն եւ վեց 246 զուտ հայ բնակչօք, որք ունին մի եկեղեցի եւ մի քահանայ, բայց դպրոց ոչ :

Ի՞նչ Սազրաթ՝ քաղաքի հիւսիսային կողմը դաշտային դիրքով մի ընդարձակ գիւղ է, որ քառասուն եւ չորս տուն կը պարունակուի՝ բնակչաց թիւն է վեց հարիւր չիտուն եւ վեց 636. ունին հոյակապ բաւական մեծ եկեղեցի մը երկու քահանայով, դպրոց մը յիտունի չափ տշակերտներով. հասարակ դաստիարակի մը իրաւասութեան ներքեւ, մեզի պատահած երբորդ մասնութեան դէպքին մասնակից էին նաեւ սոյն գիւղի բնակիչներէն Ստեփան քահանայ, եւ Յակոբ վարժապետեան ընդ որս եւ Քաղցրահայեաց վանուց Մանուէլ վարդապետ Ս.յս երեքը միաբան խորհուրդ՝ կընէին եւ Բալուայ կառավարութեան դիմելով քրթեալու ազաներու ներկայութեան հրապարակաւ կամբաստանեն դմեղ սա բառերով : « Պունտաքի

պուլունան մուրախտաս, կէրէք վաղընտա վէ կէրէք մուրախտասնէ սինտէ ճէ մասթը աայըմ թէչֆիք վէ թէքլիֆ իթմէքտէ տիր՝ շէօլէ քի պանա իքի իւչ եիւղ տէլիգանը կէթիլինքի շէրէքլիլեր կիպի Նպամարա քարչը մուհաւըէպէ աչալըմ, զիրա պու եօլ պիլի դուրթաւըը պարպարարըն էլինտէն. պունուն իչիւն սիլլէրէ կէլիպ հապեր վէրիչորուղ քի մալիւ միւնիւղ օլայ » եւ այսպէս չարաչար մատնելով կը վերադառնան ուրախութեամբ իրենց տեղերնին բսելով միմեանց թէ կամ այս երեկոյ, եւ կամ վաղը, Նաթանեանի կեանքը կը վերջանայ. կառավարութիւնը այս ծանր ամբաստանութեանց վրայ բացատրութիւն կը պահանջէ տեղւոյն հայ չորպօճիներէն, եւ հետեւապէս խնդիրը քննութեան կենդարկուի եւ մասնիչները չկրնալով ըսածնին ուրանալ, վեց եօթ հարիւր ստորագրութեամբ հանրապրով մը խնդիրը իր ամեն պարագաներով կը տեղեկագրուի Ռատրիարքարան. յետոյ ժողովրդեան բողոքանաց վրայ քաղաքէն երեք ժամ հեռու Ս. Խաչ վանքը ազսորեցինք. բայց քանի մը օր վերջը չորպօճիներու անուղղակի պաշտպանութեամբ իրենց տեղերնին կը վերադառնան. այս մասին անձամբ ալ բողոքեցինք կեղրոնական Վարչութեան, որ ցարդ դոհացուցիչ պատասխան մը չեմ առած :

Ս.յս ծայրայեղ մասնութեան պատճառն ալ հետեւեալն է : Յիշեալ վարդապետը՝ որ

այժմ վախճանած է, Քաղցրահայեաց վան-
քը բնակելով՝ ժողովրդեան դժգոհութեան
տեղի տալուն համար ուղեցինք նոյն վան-
քէն հեռացնել եւ Ս. Խաչ վանք զրկել զին-
քը հակառակ իւր կամաց, եւ աճա այս
պատճառաւ մեզի դէմ կենալով վանքէն չեղ-
լելու միջոցներ գտնել. Ստեփան քահանան
ալ ընկերացաւ հետեւեալ պատճառաւ. սա
վերջին ծայր դնեմոյ լինելուն, շատ անդամ
եկեղեցւոյ մէջ ժողովրդեան առջեւ ժամեր-
գութիւն ըրած ժամանակ գետինը կիյնար եւ
կը գլորէր. Եջմիածնէն բերուած սրբայոյս միւ-
ռոնը իր տունը պահելով, իրբեւ ձէթ ծախե-
լուն համար բողոքներ լսուեցան, զոր քննու-
թեամբ իրմէն ստուգեցինք եւ տեսանք որ
արդարացի են եղած բողոքներն. քանիցս յոր-
դորելէ եւ յուղղութիւն հրաւիրելէ յետոյ տես-
նելով որ անուղղայ կը մնայ, փիլոնագուրի ը-
րինք եւ աճա այս ալ իւր մատնութեան զըր-
դիւրը այս պատճառէն առաւ. Գալով Վար-
ժապէտեան Յակոբ ըսուած անձին. սա ալ
տեղւոյն կառավարութեան Տալիէի ժողովոյ
անդամ ըլլալու համար՝ տասն եւ չորս հարիւր-
նոց թղթադրամի կաշառը առած էր, զոր հը-
րապարակ հանեցի:

Արդ՝ կը հարցնեմ Կեղրոնական վարչու-
թեան եւ Կրօնական ժողովոյ թէ՛ այսպիսի
քահանայ մը որու ծայրահեղ գիներմոյ, միւռո-
նալաճառ եւ մատնիչ ըլլալը վկայութեամբ

հաստատուած է, կրնա՞յ Ս. Պատարագ մա-
տուցանել թէ ոչ, եւ թէ ոչ, ինչո՞ւ ցարդ ան-
պատիժ կը մնայ եւ կը շարունակէ իւր քահա-
նայական նուիրական պաշտօնը:

Ի՛նչ. Զէթ՞ որ քաղաքի հիւսիսային արեւ-
մտեան կողմը գրէթէ երկու ժամ հեռաւորու-
թեամբ ձորի մը մէջ հաստատուած մի ընդար-
ձակ գիւղ է վաթսուն երկու տուն պարունաւ
կող, ունի եօթը հարիւր յիսուն եւ չորս 734
հայ բնակիչ անխառն, այս գիւղը ունի միջակ
գիրքով հոյակապ մի եկեղեցի երկու քահա-
նայով, եւ ըստ բաւականին բարեկարգ դըպ-
րոց մը՝ ուր կը յաճախէն յիսունի չափ ուսա-
նողք հասարակ ընթերցանութեան ի ձեռն նոյն
գիւղի Արժ. Տ. Յարութիւն քահանայի:

Ի՛նչ. Աւզուն Օպայ՝ քաղաքէն վեց ժամ
հեռաւորութեամբ արեւմտեան կողմը Նփրատ
գետի եզերքը հաստատուած՝ քառասուն եւ
հինգ տունէ բաղկացեալ եւ երեք հարիւր վաթ-
սուն 360 բնակչօք գաշտային մի գիւղ է, ու-
նին մի եկեղեցի բայց ոչ քահանայ՝ այլ ուրիշ
մօտ գիւղէ մը գալով՝ ժողովուրդը կը հովուէ:
Այս գիւղացւոց մեծ մասը Բողոքական է եւ
ունին իրենց համար ժողովարան եւ դպրոց մը
մի հայ միսիօնարով:

1. Աւզուն Օպամեղրէ, որ վերոյիշեալ գիւ-

զի կից՝ տասը Հայ տունէ կը բաղկանայ փոքր բլրի մը վրայ ընդ ամենը եօթանասուն երեք 73 բնակիչով եկեղեցի, քահանայ եւ դպրոց չունին, եւ իրենց մօտակայ գիւղի եկեղեցին կը յաճախեն ։

ԼԱ. Կաճառ՝ քաղաքի արեւմտեան կողմը բարձր գիրքի մը վրայ գետեղուած երեսուն հինգ տուն պարունակող եւ երկու հարիւր ութսուն երեք 283 անձերէ բաղկացեալ մի գիւղ է . ունին մի փոքր եկեղեցի, բայց քահանայ, դպրոց ոչ ։ Այս գիւղը կայ տասն եւ հինգ տուն աղզաւ Կրմանճի եւ կրօնքով մահմետական քիւրտ, բնակչաց թիւն է եօթանասունը վեց ։

ԼԲ. Այլլափու՝ որ քաղաքի արեւմտեան հիւսիսակողմը չորս ժամու չափ հեռու Հայ եւ քիւրտ ազգերէ բաղկացեալ ձորերու մէջ գիւղ մի է, հայք տասն եւ հինգ տուն են առանձին թաղով մը՝ առհասարակ հարիւր քսան եւրեք 123 բնակչօք, առանց եկեղեցւոյ, քահանայի, եւ դպրոցի, զորս մօտակայ հայ գիւղի քահանան կը հովուէ ։ Իսկ քիւրտք քսան տուն են կրօնքով մահմետական եւ աղզաւ կրմանճի որք իննսուն եւ հինգ անձ կը հաշուեն ։

ԼԳ. Պաշարաթ՝ քաղաքի արեւմտեան հիւս

սիսային կողմը չորս ժամէն աւելի հեռու բութիւն ունեցող լեռան ձորի մը մէջ քսան տուն պարունակող մի փոքր գիւղ է . եւ հարիւր վաթսուն 160 բնակիչ ունի, բայց եկեղեցի քահանայ, եւ դպրոց ոչ . այլ մօտակայ գիւղի եկեղեցին կը յաճախեն միշտ Հոս տասը տուն ալ Ձազա քիւրտ կայ յիսուն բնակիչով կրօնքը մահմետանի ։

ԼԴ. Հալալգում՝ քաղաքի արեւմտեան հիւսիսակողմը լեռնաբնակ քսան տունէ բաղկացեալ մի գիւղ է հարիւր վաթսուն եւ չորս 164 բնակչօք, որք ունին մի եկեղեցի եւ մի քահանայ, բայց դպրոց ոչ . այլ եւ կայ գիւղի մէջ տասն եւ չորս տուն Ձազա քիւրտ որ եօթանասուն անձերէ կը բաղկանայ եւ կրօնքով մահմետանի են ։

ԼԵ. Ղարակերկ՝ որ քաղաքի արեւմտեան հիւսիսակողմը հինգ ժամու չափ հեռու բութիւն ունեցող բարձր գիրքով լեռան մը ստորտը տասն եւ եօթ տունէ բաղկացեալ մի գիւղ է . եւ կը գտնուին երկու աղղ, Հայ եւ քիւրտ, հայք տասը տուն են առանձին թաղով մը՝ ութսուն երկու 82 բնակչօք, ունին մի փոքրիկ եկեղեցի եւ մի քահանայ, բայց դպրոց ոչ . եւ կայ եօթը տուն ալ Ձազաւ Կրմանճի քիւրտ . որոց թիւն է քառասուն անձ ։

ԼԶ. Կիւլիւշկեր՝ քաղաքի արեւմտեան

կողմը հինգ ժամու կէս Նփրատի եղերքը քա-
ռասուն տունէ բաղկացեալ դաշտային մի գիւղ
է երեք հարիւր քսան 320 բնակչօք զուտ հայ.
ունին մի եկեղեցի . իսկ քահանան մօտակայ
գիւղէն կուգայ հովուելու , բայց դպրոց չու-
նին :

ԼԵ. Արմճան՝ որ քաղաքի արեւմտեան կող-
մը չորս ժամու չափ հեռու Նփրատի մօտ յի-
սուն տուն զուտ հայ պարունակող մի դաշ-
տային գիւղ է , եւ չորս հարիւր քսան եւ
հինգ 425 բնակիչներէ կը բաղկանան . որք
ունին մի հոյակապ եկեղեցի եւ մի քահանայ ,
դպրոց մը որուն մէջ տանն եւ ութ աշակերտ
կը դաստիարակուին :

ԼԸ. Նոր գիւղ՝ սա քաղաքի արեւմտեան
կողմը ժամ ու կէս հեռի դարձեալ Նփրատ
գետի մօտ բլրի ներքեւ հաստատուած քսան
տունէ , եւ հարիւր վաթսուն 160 զուտ հայ
բնակիչներէ բաղկացեալ մի գիւղ է , ունին մի
եկեղեցի եւ մի քահանայ իսկ դպրոց ոչ . այս
գիւղը լաւ բրինձ կարտադրէ եւ իւր մօտա-
կայ լեռներէն ալ ածխահանք :

ԼԹ. Նոր գիւղի մեղրէ՝ որ քաղաքի ա-
րեւմտեան կողմը գրեթէ երեք ժամ հեռի բար-
ձրր գիրքով քսան եւ ութ տուն հայ պարու-
նակող մի գիւղէ . ունի հարիւր քառասուն եւ

չորս 144 բնակիչ , մի եկեղեցի , իսկ քահա-
նայ եւ դպրոց ոչ :

Խ. Դաւթիք գիւղ՝ որ քաղաքի արեւմտ-
եան հիւսիսակողմը երեք ժամ հեռի լեռնա-
բնակ ձորի մէջ հաստատուած է . ունի քսան
երկու տուն զուտ հայ եւ հարիւր եօթանաս-
տուն եւ վեց 176 բնակիչ՝ նաեւ մի եկեղեցի
եւ մի քահանայ իսկ դպրոց ոչ :

ԽԱ. Նորչնակ՝ քաղաքի արեւմտեան կող-
մը երկու ժամու հեռի ութ սնով փոքրիկ մի
գիւղ է քառասուն ութ 48 զուտ հայ բնակիչ-
ներէ բաղկացեալ , եկեղեցի քահանայ՝ դպ-
րոց չունին , եւ իրենց մօտակայ գիւղի եկեղե-
ցին կերթան :

ԽԲ. Սրին՝ որ քաղաքի արեւմտեան հա-
րաւային կողմը քսան եւ մէկ տունէ եւ հա-
րիւր վաթսուն ու վեց 166 բնակիչներէ կը
բաղկանան . եւ հովտի մը մեջ քաղաքէն չորս
ժամու կէս հեռի մի գիւղ է , ունի մի եկե-
ղեցի եւ մի քահանայ , իսկ դպրոց ոչ :

ԽԳ. Պաղին՝ որ քաղաքի արեւմտեան հիւ-
սիսակողմը լեռնահովտի մը մէջ չորս ժամու չափ
հեռու որովհետեւ յիսուն երկու տունէ բաղ-
կացեալ եւ վեց հարիւր եօթանասունը չորս
674 զուտ հայ բնակիչով մի գիւղ է , ունին

մի հոյակապ եկեղեցի եւ երկու քահանայ
 դպրոց մը, ուր քառասունի չափ աշակերտ
 Քերականութիւն, թուագիտութիւն, Հայոց
 պատմութիւն եւ հասարակ ընթերցանութիւն
 կուսանին: Ս. յս դիւզը միւսներուն հետ բախ-
 դատմամբ բարեկարգեալ է սակաւ ինչ: Թէ-
 պէտ եկեղեցին մի քանի արտ կալուած ունի,
 բայց մօտակայ քրթերը արգելք կըլլան վարու-
 ցանի, որոց տարեկան հասոյթն է, եօթը հա-
 բիւր եւ ծախսը գրեթէ վեց հարիւր յիսուն
 դահեկան: Հոս կայ նաեւ Ս. Սարգիս ան-
 ուտմբ աւերակ մի վանք միանգամայն մի ե-
 կեղեցի աւերակ Ս. Աստուածածնի անուամբ:
 Սոյն գիւղի ժողովրդեան մեծ մասը ներկարար
 եւ փայտ ձեւող են, մնայեալները քրթաց
 գիւղերը վաճառականութեան կիրթեւեկեն եւ
 փոքր մաս մ'ալ հողագործութեան կը պա-
 րապին:

ԽԳ. Նաճարան՝ որ քաղաքի արեւմտեան
 հիւսիսակողմը Եփրատ գետի մօտ բլուրի մը
 ստորոտ երեք ժամու կէս հեռու Աշմշատ (1)
 աւերակ քաղաքէն կէս ժամ հեռի հաստատ-
 ուած մի գիւղ է, ուր հայք քսան եւ չորս
 տունէ կը բաղկանան եւ երկու հարիւր եօթ
 207 բնակիչով, ունին մի եկեղեցի Հանդերձ
 մի քահանայով, եւ քիւրտ տասը տուն:

(1) Աշմշատ, սամուսաս :

բացի երկու տաճիկ պէկէրու տուներէ ընդ ա-
 մենը եօթմաստուն երեք անձ կը հաշուուի ու-
 թոնք կրօնքով եւ եթ մահմետանի են:

ԽԵ. Թախէ՝ որ քաղաքի արեւմտեան հա-
 րաւային կողմը Նաճարան գիւղէն մէկ ժամ
 հեռու բլուրի մը ստորոտ բարձր գիրքով ե-
 րեսուն երեք տունէ եւ երկու հարիւր քսան
 եւ հինգ 223 բնակիչներէ բաղկացեալ մի գիւղ
 է. ունին մի եկեղեցի հանդերձ մի քահա-
 նայով. իսկ դպրոց ոչ, եկեղեցին մի արտ ու-
 նի իր կալուած որու տարեկան հասոյթը հա-
 զիւ իր ծախսը կը գոցէ, նաեւ երկու տուն
 քիւրտ Զազա եւ կրմանձի, թուով իբր տասն
 եւ վեց անձ:

ԽԶ. Թիւլ՝ որ քաղաքի արեւմտեան հիւ-
 սիսակողմը երկուք ու կէս ժամու հեռի՝ ըն-
 դարձակ հովտի մը մէջ մի գիւղ է, ուր կը բը-
 նակին հայք եւ քիւրտք, հայք քսան եւ մէկ
 տունէ կը բաղկանան տասնձին թաղով եւ
 երկու հարիւր տասն երկու 242 բնակիչ են,
 ունին մի եկեղեցի եւ մի քահանայ, բայց
 դպրոց ոչ: Քիւրտ տասն եւ հինգ տուն են,
 որոց մէջ կը գտնուին նաեւ պէկի մը օթեւան-
 բնակչաց թիւն է հարիւր եօթ: Սոյն գիւղէն
 տասը վայրկենի չափ հեռու Ս. Խաչ անու-
 տմբ մի փոքր վանք եւս կայ, վերոյիշեալ
 քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածնայ վանուց ի-

բաւաստութեան ներքեւ կը դռնուի, եւ որ երբեմն թիւա վանք կը կոչուի, այս վանքը բարձր դիրքի մը վրայ գետեղուած եւ կիսով չափ աւերակ է, եւ մի քանի սենեակներ միայն ունի, ուր հիւր եւ ուխտաւորներ կընդունուին: Միաբան չունի միայն մի անտես եւ քանի մը լուծ վարող աշխարհակներ կան, որ վանքի սեպակիան արտերը կը վարեն եւ արտադրեալ արդիւնքը հազիւ վանուց ուսանալը կը հանէ: Սոյն վանքը թէպէտ բոլոր Բալուայ վիճակին կը վերաբերի, բայց իրեն յատկացեալ Պազին, Նաճարան, Թրխէ, Սրին, Թիլ՝ հինգ գիւղերը մօտ լինելուն համար գիւղացիք կը հոգան վանուց ամեն պէտքերը պաղի եւլն: Ս. Խաչ վանքը ցորենի դարիի եւ բամպակի արտերէն ի դատ ահաղին ընդարձակ մեծ այգի մ'ալ ունի, որ եթէ մշակուի տարին յիսուն լիտր դինի կրնայ արտադրել, ունի նաեւ թթենիներ, պարտեզներ, անտառներ, եւ ըստ բաւականին հողային կառուածքներ, որք տարին երեսուն հազար դահեկանի գումար մը եւ աւելի հասոյթ կարտադրեն, եթէ օրինաւոր վանաչայր մ'ունենայ, բոլոր վիճակին բարոյական մեծ օգուտներ կրնայ ընծայել եւ ժառանգաւորաց վարժարան մ'ունենալ: Բայց սյսօր լքեալ վիճակի մէջ անխնամ կը մնայ եւ գտնուող Առաջնորդաց շահուն միայն կը ծառայէ: Վանքը ունի իր մէջ խիստ փոքրիկ բայց հոյակապ

խաչածեւ եկեղեցի մը, որ իր դիրքով ճիշտ կը նմանի Ս. Եջմիածնայ արեւելեան աւագ խորանէն ի դատ հիւսիսային եւ հարաւային կողմերն ալ մէկ մէկ փոքր խորաններ ունի կըօր ձեւերով եւ մէկ երկու քարէ աստիճաններով, բայց խիստ մօթ եւ մանաւանդ ժողովրդոց կենսաւր սեղը աւերակ, միայն մի փոքրիկ լուսամուտ ունի դագաթէն: Թէպէտ շատ աշխատեցայ սոյն վանուց հիմնարկութեան թուականը գտնելու, բայց չի յաջողցայ, սակայն շէնքին հնութենէն այնպէս կը թուէր թէ՛ հազար տարուան վանք մ'էր սա, ինչպէս ճարտարապետք իսկ վկայեցին: Ունի եկեղեցին սրբազան անօթներ, զգեստներ եւ միանգամայն ըստ բաւականին պղինձեղեններ, կահ կարասի եւլն. որոց ցուցակը մի առ մի ի դիր առած քոյս պահած եմ, ի պահանջել հարկին ուր որ անկէ ներկայացնելու համար, ունի քսան երկու կտոր գիրք, որոց հինգը անպէտ ձեռագիր եւ միւսները տպագրեալ են, սոյն վանքը ունի քաղցրահամ առատ մըջտահոս տոողջարար ջրոց պղիւրներ, զով օջերկու լուծի եղներ եւ բաւական կաթնտու կօվեր եւ ոչխարներ:

Հարկ է յիշել որ՝ վերոյիշեալ բովանդակ գիւղերը ամենքն ալ իրենց համար գուարձալի տեսարաններ ունին, եւ անտառներով պատուական այգիներով, պաղատու պարտեզներով, կանանչագեղ մարգագետներով, թըթե-

նիներով եւ կախամարդի(1) ծառերով միանդամայն անուշահոտ վարդերով զարդարուած են . ունին նաեւ ցորենի , դարիի , բամպակի եւ չնցանելու քաղելու պատուական ջրարբի եւ անջրդի արաներ . եւ բնակիչ ժողովուրդը մեծաւ մասամբ հողագործութեան կը պարասպին , զոր ճիւղէկ (2) կանուանեն իրենց երկրի բաւաւ , եւ որ Պօլիս պանդխտութեամբ կապրին ամանք ճարտարապետութիւն , ոմանք հիւսնիւթիւն եւ ոմանք որմնադիրութիւն գործելով , վերջապէս ամեն դիւղ գեղեցիկ եւ առողջարար կլիմայ մը ունի , որոյ համար գիւղացի ժողովուրդք քաղաքացիէն շատ կը տարբերին քաջութեան , առողջութեան եւ յիշողութեան կողմանէ : զով զով մշտանոս պատուական ջրեր թէ ի պէտս մարդկան եւ թէ յառողումն անդաստաններու , պարտէզներու եւ անուներուն(3) . քայց այնոս , որ այս հագուադիւտ կեանքը կը խոտովեն մէկ կողմէն պէկէրը , ժողովրդեան աշխատութեան արդիւնքը բռնաբար եւ յանիրաւի յափշտակելով անոնց ձեռքէն , եւ միւս կողմէ կառավարութիւնը ծանր տուրքեր պահանջելով : Այս պատճառաւ դիւղացի ժողովուրդը կը պարտաւորի ,

(1) Գաւազի ծառ :

(2) Ածու թարխայ :

(3) Ճիւղէկ խալուիկ կը նշանակէ պէտք է որ Բալուցիք այս բառը չի գործածեն :

տունը , եզները , ուտելիքը , կեանքը , դաւա-կը , եփրատը եւ իւր սիրելի հայրենիքը թաղուլ եւ դաղթել : Բալուայ ազգայնոց պանդխտութիւնը ասիէ ծագած է , որ ցարգ կը շարունակուի : Այս ողորմելի կեանքին ցարգ ենթակայ լինելովն , մոտցած են խալառ ուսումն ու կրթութիւնն , իսկ ազգութեան , եղբայրսիրութեան եւ հայրենասիրութեան կըրակը բոլորովն ծածկուած է՝ տակութեան վերջէ՛վնդրութեան ցուրտ մոխրոց տակ :

Աւստի կը յորդորեմք զԲալուցին , որ վարժարանաց շինութեան , եւ յառաջագիմութեան փոյթ տանին . Բալու ցարգ անդգայ էր՝ եւ չէր գիտեր որ եղբօր մը իր ազգին դէմ գործած դաւաղութիւնը ու խտրաւանութիւնը նոյն իսկ իր անցին դէմ ոճիր մը ու եղեռ մը է . բայց այժմ սկսաւ սակաւ ինչ ուսման ճաշակն առնուլ խրատիլ եւ շարժիլ , սկսաւ զգալ եւ ճանչնալ թէ՛ իր կրած ծանր երկաթներուն բեռը ազխտութեան հեռեւանքն է , այն տաժանելի դերութիւնը զոր ցարգ զգացած չէր . զի ներքեւը ապուշ դարձած էր : Քաղաքի մօտերը ի հնուց մնացեալ մի աղբիւր կայ Խլեփի (4) անունով որու ջուրը դիւահարք խմելով իսկոյն կը բժշկուին կըսեն :

Բալուայ վիճակի հայ ժողովրդոց հայերէն

(4) Խլեփ կը նշանակէ անուշահոտ ուտի ծառ :

խօսակցութեանց մէջ գործածած բառերուն նշանակութիւնը :

— Գուշան որ կը նշանակէ	բողոց
— Գորդան »	բակ
— Տններ »	տանիս
— Քրքր »	կակուղ
— Ալուայ »	դարձեալ
— Ժիր »	պինդ
— Ինչ թուր »	ինչպէս
— Իշկենէ »	խաշլամայ
— Զաղայ »	երախայ
— Թուրկան »	չուտով
— Մեյնել »	փռել
— Հանց »	պարսալ

59

կան տակաւին մեզ անծանօթ բառեր՝ որք ըստ մեծի մասին հայերէն են :

Բալու եօթը նահանգի բաժնուած է՝ որք են, Գարաչոր, Պուլանըզ, Օխու, Ոչին, Գառապէկեան, Սիվան, Կէօկաէրէ, որոց Բալուայ կառավարութիւնը կ'իշխէ. բնակիչ ազգերն են հայ, թուրք, կամ քիւրտ, ինչպէս որ կարգաւ ըսինք. իսկ մնացեալ քիւրտերն երկու տեսակ են, որք կը կոչուին Զազա եւ Կրմանճի (1) : Ասոնք իրարմէ լեզուաւ կը տար-

(1) Կրմանճի կը նշանակէ քիւրտ մանչ՝ որ ի հնու մն հայեոս աստկացած ատեննին ի-

բերին, բայց կրօնքով մահմետական են. եւ բովանդակ Բալուայ գաւառի շրջակայքը հաստատուած, որոց մէջ տեղը կը գտնուին քառասուն եւ վեց հայոց զիւղեր, որոց քսան եւ վեցը զուտ հայաբնակ, եւ միւս մնացածն քրթւթախառն են : Արդ՝ թէ հայերը ինչպէս կըրնան ապահով կեանք վարել այսպիսի վիճակի մը մէջ. այս կէտը ընթերցողաց արդար դատողութեանը կը յանձնենք իմաստասէրել :

Բալուայ եօրը նամակաց վրայօք մանրամասն տեղեկութիւնք

Գառաչոր՝ որ քաղաքի հիւսիսակողմը գէպ ի արեւմուտք՝ յիսունի չափ զիւղէ բաղկացեալ կրմանճի ըսուած քիւրտերը կան, որ հինգ Հարիւր տուն են եւ հազար Հարիւր 1100 բնակիչներէ կը բաղկանան :

Ոչին՝ որ քաղաքի արեւելեան հարաւակողմը քսան եւ հինգի չափ զիւղ գարձեալ կրմանճի են, երկու հարիւր յիսուն տունով եւ կը բաղկանան հազար երկու հարիւր յիսուն 1250 բնակիչներէ :

Բարու քիւրտ մանչ կըսեն եղեր, յետոյ աղաւաղեր Կրմանճի է եղեր, աւանդութեամբ այսպէս կը պատմեն :

Գառապէկեան՝ որ քաղաքի արեւելեան կողմը տարածուած քսանի չափ գիւղ , կրմանձի քիւրա կը գտնուի , երկու հարիւր տունով որոց թիւն է հազար 1000 , եւ վերոյգրեալ երեք նահանգաց մէջ կրմանձի անուանեալ քըրթաց թէ գիւղօրէից , թէ տանց եւ թէ բնակչաց գումարներն են ,

Գիւղ	95
Տուն	950
Բնակիչք ընդամենը	4350

Ասոնք միայն կրօնքով մահմետական են , բայց ազգաւ զատ :

Բալուայ եօթը նահանգի լրանալու չորս նահանգ ալ կայ , որ յիշած եմ :

Պուլանդը՝ որ քաղաքի արեւելեան հիւսիսակողմը զետեղուած է , ունի քառասունու վեց գիւղ Ձազա ըսուածները , որ կրմանձիներէն տարբեր տեսակ մը քիւրա կանուանին , հազար երեք հարիւր ութսունի չափ տուն է եւ վեց հազար ինը հարիւր 6900 բնակիչներէ կը բաղկանան :

Օխու՝ քաղաքի հիւսիսակողմը տարածուած քսան եւ մէկ գիւղ Ձազա քիւրա կը գտնուին , երեք հարիւր երեսուն անով եւ հազար վեց հարիւր յիսուն 1650 բնակչօք :

Կէօկաէրէ՝ քաղաքի հարաւակողմը հաստատուած քառասունի չափ գիւղ է : Ձազա քիւրա , հազար երկու հարիւր տունէ բաղկացեալ , եւ բնակիչք են , վեց հազար 6000 :

Միւսն՝ քաղաքի հիւսիսակողմը քսան եւ հինգ գիւղի չափ դարձեալ Ձազա կը գտնուին հազար հինգ հարիւր վաթսուն տուներէ բաղկացեալ , եւ բնակչաց թիւն է եօթը հազար ութ հարիւր 7800 :

Սոյն վերոյգրեալ չորս նահանգաց մէջ բնակող Ձազա անուանեալ քըրթաց թէ գիւղօրէից . թէ տանց եւ թէ բնակչաց ամբողջ թիւն է ,

Գիւղ	122
Տուն	4470
Բնակիչք	22350

Ասոնք ալ միայն կրօնքով մահմետական , բայց կրմանձի քիւրտերէն լեզուաւ եւ աղբաւ տարբեր են , եւ ինչպէս որ վերը յիշած եմք : Այս եօթը նահանգին մէջ բնակող քիւրտերը Բալուայ տան երեք պէիէրու հրամանին տակ են , եւ աւելի անոնց աղբեցութեան ներքեւ կը գտնուին , քան թէ տեղական կառավարութեան :

Բալուայ եօթը նահանգներէն դուրս գրասուռող աչրէթ կոչուած քըրթերը որք են , Եղօլ-

ցիբ, Շատէցիբ, Խոռնցիբ, Գուրեշանցիբ, Զէյլամահմուտցիբ, Գարսէնցիբ, Խուպաթանցիբ, Զարէդանցիբ, Պէճանցիբ, Գուղուշանցիբ, Հայտարանցիբ, Շէյխհասանցիբ, Թէմրանցիբ, Արեւցիբ կամ Արեցիբ (որ շնորհալի Արբազան Հայրապետի յիշած արեւորդիքն են . Ալանցիբ, Մատանցիբ Ոստանցիբ), սուրինցիբ, Փիրվանքցիբ կամ Փիրվանքցիբ, ձիպրանցիբ : Ասոնք Հայոց հին ցեղերէն սերած ըլլալին կը նշմարուի : Ես թէպէտ սոյն քրթաց ցեղերու մէջ անձամբ այցելած չեմ, բայց նոյն կողմերը յատուկ մի մարդ զբերը յատկապէս տեղեկութիւն տոանալու համար, ազնիւ ազգայնոցս զանոնք ծանօթացնելուն պատակաւ :

Իզօլի բնակիչք զատ սահման մը ունին . ուր կը բնակին զիւզօրայք, եւ Աշրէթ (1) կը կոչուին, զի տէրութենէ անկախ կասրին . այսու հանդերձ տուրք ալ չեն վճարեր . եւ ըստ բաւականին բազմամարդ են . կելլէ իրենց մէջէն հազարի չափ հրաձանակիր այր մարդ . Իզօլ Բայուայ քաղաքէն երեք ժամու չափ կը տեւէ զէպի ի հիւսիսակողմը, որոյ բրնակիչք են ազգաւ Արմանճի ըսուած քիւրտք :

Շատեցիբ Աշրէթն ալ, որ տհմանի մը մէջ տարածուած կը բնակին, որոց մեջէն հազար հինգ հարիւր հրաձանակիր կէլլէ, զարձեալ

(1) Աշրէթ խումբ կը նշանակէ :

Արմանճի են ազգաւ, եւ քաղաքէն վեց ժամու չափ հեռի զէպի ի հիւսիսակողմը կը բնակին :

Խոռնի Աշրէթն ալ քաղաքի հիւսիսակողմը ութ ժամ հեռի կը բնակի, որոց մէջէն երեք հազարէն աւելի հրաձանակիր այր մարդ կելլէ . զարձեալ ազգաւ Արմանճի են : Ալերջապէս միւս մնացորդ Արմանճի ըսուած քիւրտքի ձեզերն ալ այս կարգէն ըլլալնուն՝ չուզեցի մի առ մի յիշել հոս . բայց ի Տէրսիւէն, որ քովհետեւ իրարու ամենքն ալ սահմանակից են, վերոգրեալ տասն եւ ին ձեզ Արմանճի ըսուած քիւրտերը, միանգամայն Տերսիւի սահմանակից, ասոնք ամենքն ալ թէպէտ հողագործութեան կը պարապին երբեմն, բայց իրարու հակակիր ըլլալնուն միշտ զինեալ են . անձերնին պաշտպանելու համար . սակայն աւազակութիւն ընելէ բնաւ չեն դադրիր . եւ մինչեւ Քալուայ վիճակը կուզան ասպատակելու :

Տեղւոյն կառավարութիւնը անկարող է զստոնք զսպել, որովհետեւ որքան որ իրարու հետ հակառակ վարուելով՝ մարդասպանութիւններ ալ կը գործեն, այսու հանդերձ եթէ Տէրսիւեան կողմանէ բանակ մը գալու ըլլայ զիրենք զոգելու համար, այն ատեն հակառակութիւնը մէկդի թողլով՝ անմիջապէս միանալով, արքունի բանակին զէմ կը պատեբազմին, իրենց աղատութիւնը պաշտպանելու համար : Այս կէտը լաւ օրինակ կըլլայ մեր

Ազգութեան, որ եթէ ասոնք իրենց ծայրահեղ սամկուեթեամբը ազատութեան յարգանք կուտան՝ քան զկեանս նախապատիւ համարելով, հասլա մենք որ անոնց քով քաղաքակըրթեալ ազգ մը կը համարուինք, ո՛րքան առաւել մեր պատուոյն պաշտպանութեանը յարգանք տալու պարտական եմք, եւ այսպէսով արքունի տուրք ալ չեն վճարեր: Ամենքն ալ առոյգ՝ առհասարակ կարիճ եւ անվեհեր մարդիկ են, երեսնին կարմիր, հասակնին բարձր իրենց սովորական կերակուրն է կարագ լուլ, քաղցր մածուն, եւ կաթեղէն, եւ բնական թեան տեղերնին լեռնոտ եւ ամեն մէկ զիւզ պարտէզներ, այգիներ, անտառներ եւ քաղցրահամ պաղ ջուրեր ունին. օդը խիստ գեղեցիկ, վերջապէս աղէկ կլիմայի տակ կապրին եւ « Գրզըլպաշ » կոչուած ցեղին մէկ տեսակն են, որ գինին պաշտելով կը խմեն եւ իրենց մէջ տաճկաց նման նամեհրամ չունենարովն իրարմէ չեն փախչիր կանայք քրիստոնէից պէս, սովորութիւն եղած է իրենց մէջ երախայութենէ: զլիսաբաց, եւ բոկոտն չըջիլ ազատ են աշխարհի հոգերէն ասորուստի մը տաճութենէն, արեգակի մէջ այնչափ վարժուած են որ մինչեւ անգամ առհասարակ սուցած է մարմիննին, ինչպէս նաեւ ցրտուն ալ սովոր են: Ասոնք իրենց խօսակցութեանց մէջ մանաւանդ կանայք հայերէն բառեր ալ կարտասանեն եւ քրիստոնէից խիստ մօտ են. ու

նին իրենց մէջ գազանի քրիստոնէից մօտ արարողութիւններ, ազօթքի ժամանակ ճամի չունին, եւ չեն ընդունիր երբէք. ազգաւ եւ կրօնքով զատ են տաճկներէն, որ զասոնք քեաֆիր կանուանէն եւ ասոնք ալ տաճկաց եգիտ կըսեն. իրենց կրօնական անունը սէխտ կսուի եւ ունին Սէխտ անուամբ կրօնապէսներ, որ խիստ յարգի են իրենց մէջ, եւ համբուրելով կը պաշտեն եւ ինչ որ ալ հրաման ընէ անմըջապէս կը կատարեն. եւ տաճիկ ազգը թագաւորութիւն ունենալուն համար՝ առ անի տաճկութիւն կընեն, հայոց վանքերը երթալով երբեմն պողի եւ ուրիշ ընծաներ ալ կուտան, եւ կազօթեն միանգամայն. սրբութեամբ կը պաշտեն, չունին իրենց համար օրինաց եւ ազօթից գրքեր. կրօնապետնին ինչ որ հրամայէ կրօնքի մասին՝ զայն կընդունին, վերջապէս հասաատ հիման մը վրայ կրօնք չունին, այլ յօգմայի արարողութիւն մը ունին գինիով խառն գոր կը կատարէն սրբութեամբ գազանի, չունին թլբատութիւն, եւ չեն գիտեր նամագ ազօթք, եւ եթէ բան մը ուտեն կամ խմեն ամիւր օլտուն մէկը բսէ կը բարկանան. այլ պէտք է բսուի շիֆայ օլտուն:

Գրզըլպաշ բտուած ազգին մէկ տեսակն ալ կայ, որ սակաւաթիւ են եւ կրօնի մասին ճիշդ ֆրիստոս Աստուած կը դաւանին, ինչպէս որ շատերուն հանդիպելով անոնց բերնեն այս խօսքը լսեր եմ, եւ զիս հացկերոյթի

հրաւիրելով՝ իրենց սեղանը օրհնել տուեր են
բայց դազանի . եւ սա ալ կըսեն թէ արդ-
եօք ժամանակ պիտի ըլլայ , որ սոյն տաճկի
ձեռքէն աղասելով՝ քրիստոնէութիւնը յայտ-
նի պաշտեմք . եւ կը յաւելուն ըսելով թէ
հօր պաշտպան մը՝ ունենամք . քրիստոնէիցմէ
խակոյն կը հպատակիմք անոնց . երբ հայոց կը-
ղեր մը անանկն՝ չափազանց կը յարդեն ու կը
պատուեն եւ աչը կը համբուրեն :

ՉԱՐՍԱՆՆՃԱԳ

Չարսանճագ (1) որ Բալու քաղաքի հիւ-
սիակողմը վեց ժամ հեռաւորութեամբ բար-
ձրը դրից վրայ հաստատուած Առաջնորդական
վիճակ մի է . կեդրոնն է Բէրին ըսուած գիւ-
ղաքաղաքը , որոյ առաջէն կը հոսէ Մեղրիկ ա-
նուն գետը քաղցրակարկաչ համամբ , Չուրը
քաղցրէ եւ ունի պատուական ձուկեր : Սոյն
գիւղաքաղաքի բնակիչք կը բաղկանան հայ .
բուն մահմետական եւ քիւրտ տարրերէն , որոց
բնակչաց թիւերը իններքոյ գրեալ գիւղօրէից
բնակչաց թուոյն հետ կարգաւ նշանակած եմք
որ պիտի կարդաք , ունին հոյակապ եւ փա-
սաւոր եկեղեցի մը , ուր կը քահանայադործեն
չորս քահանայ : Արարտեան աղօթօգուտ ըն-
կերութիւնը՝ մեր հոն եղած ատեն Վասիլեան
հայրենասէր Պետրոս էֆէնտիի ձեռօք եւ ծա-
խիւք անդացի բարեպաշտ ժողովրդեան վար-
ժարան մը կառոյց , որոյ դպրոցական բոլոր

(1) Չարսանճագ՝ ի կը նշանակէ չորս նա-
հանգ :

պիտոյքներն նոյն բարեջան ընկերութիւնը կը հողայ մինչ ցարդ , եւ ուր այժմ բաւական աշակերտք կը դաստիարակուին , որոյ համար բիւր գովեստոյց եւ ազգին ձեռնտուութեան իրաւամբ արժանի է յիշեալ ընկերութիւնը իր մեղուաջան գործունէութեամբն : Նոյն վիճակի մէջ կայ նաեւ Հալւորայ գիւղի մօտ վանք մը Ս. Կարապետի անուամբ կառուցեալ որ յիշեալ գիւղաքաղաքէն դէպի հիւսիսակողմը աասն երկու ժամ հեռաւորութեամբ Տէրսիմու եւ Չարսանձագի մէջ տեղն հաստատուած է , որովհետեւ երթեւեկութեան ապահովութիւն չկայ , ժողովուրդը չեն վստահիր հոն ուխտի երթալ , որոյ համար իբր աւերակ եւ ամայի կը կենայ այժմ : Կան այնպիսի բազում նուիրական վայրեր , եւ հայկական ժամանակէն մնացած բազմադարեան հնութիւններ , զորս մարդ չկրնայ անթաց աչօք տեսնել , այլ ախտօս որ կիսաւէր վիճակի մէջ կը դանուի այսօր

Չարսանձագը՝ եթէ Տէրսիմն կը սարքերի , այն ալ իւր հպատակութիւնն է , զի ժողովուրդը ընդհանրապէս երկրագործ եւ արհեստագործ են եւ կեանքերնին անտանելի է , եւ թշուառ . բոլոր գաւառի մէջ եօթանասուն եօթը հայաբնակ գիւղորայք կան խառն օտար աղքաց հետ , բայց մենք վախտուն երեքի վրայ տեղեկութիւն ունենալով այնքանը կը յիշատակեմք հոս , միւսները մեզ անծանօթ լինելուն :

Ահաւասիկ գիւղորէից անուանքն եւ Հայ բնակչաց քանակութիւնը :

	Տոմ Հայոց	Բնակիչք
1. Բերին գիւղաքաղաք	400	3200
Գիւղեր		
2. Պաշաղակ	70	0800
3. Վասկերտ	50	0350
4. Ղարեսիկ	25	0175
5. Ապտլի մէզրէն	20	0140
6. Սառեկ	42	0085
7. Նոր գիւղ	40	0280
8. Թանց	25	0175
9. Մերձիմէկ	40	0070
10. Բերդակ	60	0420
11. Թիլ	35	0245
12. Երկան	5	0035
13. Ընճղկեան	20	0140
14. Չաղման	40	0070
15. Մարկիկ	20	0140
16. Պալըշեր	30	0210
17. Խաճառ	40	0070
18. Վարխիւաճառ.	8	0056
19. Լուսատառիչ	45	0105
20. Լուսատառիչի մէզրէն	40	0070
51. Աւշեքեր	45	0105
22 Սմաղ	48	0128
23. Շահկուլան	20	0140

24.	Իլանլու	2	0020
25.	Տիրաղբուն	8	0063
26.	Կաստասան	20	0165
27.	Շանձիգ	40	0083
28.	Խոնփի	25	0203
29.	Վերի աւսէկ	20	0475
30.	Վարի աւսէկ	25	0240
31.	Սղճով	30	0250
32.	Սորբեան	8	0062
33.	Պէկի մէզրէ	8	0060
34.	Հալսորի	5	0078
35.	Ծաղկէ	5	0053
36.	Զմպեղ	5	0062
37.	Լաղլան	25	0253
38.	Դամթաղ	25	0262
39.	Մէծկերտ	70	0590
40.	Շօրտամ	40	0440
41.	Տանապուռուն	8	0075
42.	Խօճայօճաննէս	3	0032
43.	Տիլան օղլու	40	0085
44.	Կէօկ թէփէ	38	0295
45.	Կորճան	45	0420
46.	Խամայիլ պէկ	40	0352
47.	Ղուղուլճուղ	20	0205
48.	Պասի	25	0250
49.	Ուրճ	25	0256
50.	Լամբ	40	0085
51.	Կօտառիչ	30	0305
52.	Զարակ	45	0442

53.	Այլարլու	40	0400
54.	Ղայաչին	45	0453
55.	Սէյիալէր	4	0035
56.	Շօնմին	2	0020
57.	Խուչին	24	0253
58.	Փոքր թիլ	8	0082
59.	Խուչիկի մէզրէ	6	0064
60.	Բագնիկ	42	0084
61.	Հօշէ	20	0224
62.	Տենկ	3	0032
63.	Մասաուն	20	0442

Սոյն 63 գիւղօրէից մէջ միայն 14 գիւղը գուտ հայ են, իսկ մնացեալ գիւղերը քիւրտ եւ տաճիկ խառն կը բնակին, այսինքն քառասուն գիւղի մէջ կրօնքով մահմէտական երկու հարիւր ութսուն երկու քրթաց տուն է, հազար չորս հարիւր տասը 1440 բնակիչով, եւ ինը գիւղի մէջ ալ երեք հարիւր տասն եօթը բուն տաճկաց տուն է, հազար հինգ հարիւր ութսուն եւ հինգ 4585 բնակիչով, ասոնցմէ ի գատ իւրաքանչիւր զիւղերու մէջ մէյ մէկ տաճկի պէյէր բնակելով սոյն գիւղերը, բունութեամբ իրենց սեպհականած, եւ Հայերը իրենց գերի ըրած են: Հաս չուղեցինք հայոց վիճակին վրայօք խօսիլ, այսչափ միայն բաւական կը համարինք ըսել որ Զարսանճաղի մերազնեացք ուրիշ ամեն գաւառի հայերէն կրկնապատիկ աւաւել թշուառ են ըսեմք նէ երբէք չեմք սխալիր: Իսկ Տէրսիմի քիւրտերը

կէս անկախ եւ ինքնագլուխ են, որք (ԳՐԳՐԷ-
սլաշ) կանուանին :

Մեր բարեմիտ ընթերցողաց տարա-
կուսութիւնը փարատելու մտօք սա ալ չի մոռ-
նամք գրելու թէ մահմէտականաց նամէ հրամի
սլատճառաւ իրենց տանը մէջ սակաւաթիւ կը
դանուին :

Տ Է Ր Ս Ի Մ

Ս.յս մեծ նահանգը, Բաղուայ քաղաքի
հիւսիսային կողմը իրարու հետ կցուած շրդ-
թայացեալ բարձրաբերձ լեռանց գօտիի մը
վրայ հաստատուած, տասն երկու ժամէն ա-
ւելի լեռ մը ունի. իրեն առաջին սահմա-
նակից Չարտանճագ, Քարբերդ, Քզի, Չը-
մչկածակ եւ մինչեւ Սեքասախ կը հասնի իր
ծայրը, Մենձկերա եւ Մենձկերաէն մինչ ի
Գրգըլ զիլխէ ըսուած տեղը : Տերսիմ ու Չար-
սանճագ ի մի հաշուելով հարիւր քառասուն
հազար 440000 բնակիչ ունի, որոնց հարիւր
հազարը 100000 Քիւրտ, տասը հազարը 10000
Թուրք, եւ երեսուն հազարը 30000 Հայ են .
եւ հովուութեամբ, աւազակութեամբ դուն
ուրեք երկրագործութեամբ կապրին վերոյիշ-
եալ քրթաց նման :

Բուն Տէրսիմի մէջ Հազիւ հինգ կամ վեց
հազար հայ կը դանուին, որք քրթաց հետըն-
տեհանալով, մերթ բռնութեամբ եւ մերթ

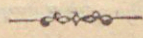
անհողութեամբ իրենց ազգութիւնը եւ կրօն-
 քը կորսուցնելու վրայ են : Տէրսիւցիք հա-
 յասէր ալ են , եւ իրենց մէջ երթեւեկող ման-
 րավաճառաց եւ արեւեստաւորաց երբէք մըսս
 չեն տար , մեծ մարդասիրութեամբ կը հիւ-
 րընկալն զանոնք , եւ ընդհակառակն տա-
 ճիկներն զանոնք կողոպտելու եւ կտրատելու
 հետամուտ են միշտ : Ասոնք մասնաւոր կրօնք ,
 գրականութիւն , օրինաց գրքեր չունին , այլ
 վերոյիշեալ քրթաց պէս (սէյիտ) անունով ձե-
 ղական յաջորդութեամբ կրօնապետներ ունին,
 որք բերանացի խրատ կը խօսին , քնարաւ-
 կերդեն , բայց աւանդութեամբ է ասոնց կը-
 րօնքը : Ասոնցմէ մէկ մասը քրիստոնէական
 աղաւաղեալ արարողութեանց եւ մաս մ'ալ
 (Ալի) ազանդին կը հետեւին , եւ եթէ ասոնց
 համար մեծաւ մասամբ հայոցմէ սերեալ են
 ըսեմք , չեմ սխալիր երբէք , որովհետեւ ի-
 րենց մէջ գործածուած անուանց եւ մա-
 կանուանց շատ հայ անուններ են , մանա-
 ւանդ կանանց անունները , օրինակի համար
 Մարիամ , Սրբուկ , Մարգրիտ հարկէ կըր-
 նայ հետեւիլ թէ՛ ժամանակի բունութիւնը ,
 հալածանքը եւ աղիտութիւնը ստիպած են այս
 խեղճերը լեզունին փոխել , կրօնքնին աղաւա-
 ղել եւ քրթանալ , եւ ցարդ սովորութիւններ
 ունին , որք դադարն մտացած են իրենց մէջ .
 հայոց համակրութիւն ցոյց կուտան , հայու-
 թիւնը եւ քրիստոնէութիւնը ընդունելու ար-

րամադիր կերեւին : Տէրսիւցի մէջ ի հնուց մը-
 նացած շատ մը կիսակործան եւ բոլորովին ա-
 ւերակ , ճարտարապետական նորը ճաշակով
 չիտուած հոյակապ վանքեր ու եկեղեցիներ
 կան , որ մինչեւ ցարդ սրբութեամբ կը յաճա-
 խեն իրենց նուէրներով : Հին եւ նոր գերեզ-
 մաններ ալ կան , որոց ամենուն վրայ խաչեր
 փորուած է : Եթէ ոք հարցունէ Տէրսիւ-
 ցոյ մը թէ՛ դու ի՞նչ կրօնի տէր ես , կը
 պատասխանէ թէ՛ ես խաչն զատ սրիշ բան
 չեմ ճանաչեր : Տէրսիւն ունի նաեւ իր մէջ ա-
 հագին ինքնաբոյս բարձր ժայռեր , ամենա-
 բարձր լեռներ , խիտ առ խիտ անտառներ ,
 պարտեզներ , այգիներ , պատուական քաղց-
 րահամ պաղ ջուրեր , որ լեռներն բլուրնե-
 րն կարկանչաստի կը հոսեն , առողջ օդ , եւ
 ընտիր կլիմայ , որով բնակիչք առ հասարակ
 կարմիր կրես են , հաստաբաղուկ , լայնա-
 կուրծք , երկայնահասակ , կայտառ եւ ա-
 թոյգ են , եւ յիշողութիւննին խիտ սուր :

Տէրսիւ իր բնական տեսքովը զուարճալի
 տեսարան մը կը ներկայացնէ աչքի տեսու-
 թեան , ունի նաեւ անառիկ տեղեր մանա-
 ւանդ՝ (Հասան չէլէպի) ըսուած տեղը , որ
 մեծ ապաստանարանք կրնայ ըլլալ Տէրսիւց-
 ոյ թշնամեաց դէմ , երբ նոյն հովտին երկու
 ծայրերը բռնուին :

Ընթերցողք անշուշտ դարմանօք պիտի
 բսեն թէ կը գտնուին եզեր Հայաստանի մէջ

անծանօթ վայրեր եւ ազգեր , զորս պարտ է
 ծաղկեցնել , կրթել , բարոյական դաստիարա-
 կութեամբ , եւ տղարեւ զանոնք Հայութեան
 սրբով : Պէտք է վարժարաններ հաստատել
 անդ , որպէս զի ճշմարիտ հօյ զաւակներ ձօ-
 նեն ազգին : Ներկայ ազգային վարժարանք
 նուազ յուսատու վիճակի մէջ ըլլալով կը տա-
 րակուսիմ թէ՛ փափաքածնիս շատ ուշ պիտի
 կարենամք ձեռք բերել , եթէ նորակազմ փու-
 թաջան ընկերութեանց շնորհիւ ազգը քիչ ժա-
 մանակէն Հայաստանի մէջ ծաղկեալ եւ բար-
 դաւած դպրոցներ տեսնելու բաղգը չունե-
 նայ :

ՃԱՊԱՂ ԶՈՒՐ

Հապաղ շուր նախագի վրայօր մասնաւոր
 տեղեկութիւնք

Այս նահանգը Հայոց ժամանակէն ճա-
 պաղուած ջուրերուն զիրքերէն ծագում ա-
 ոած է նահանգին անունը եւ չորս կամ Հինգ
աշրէթներու ըստնուած է , որոց անուանքն
 են . Օմուրանցի , Տաւսէցի , Սօլախցի եւլն . ա-
 սոնք Բալուայ քաղաքի արեւելեան կողմը կիյ-
 նան , եւ անկէ տասն երկու ժամ հեռաւորու-
 թիւն ունին , ոչ քաղաք եւ ոչ գիւղաքաղաք
 կայ , այլ ամեն տեղ լեռնարնակ են գիւղե-
 րը : Քաղաքականապէս Բալուայ կառավարու-
 թեան ներքեւն են , բայց հոգեւորապէս Ս .
 Կարապետու վանքի հովուութեան ներքեւ .
 նաեւ (միւտիւրիւթիւն է . իր մէջ կը գըտ-
 նուին երկու տեսակ բնակիչք , հայ եւ օտա-
 րազգիք , հայք բոլորովին օտարազգիներէ պա-

շարուած տասն եւ չորս գիւղ են խառն , որոց անուանքն եւ հայազգի բնակչաց թիւն է հետեւեալը :

Գիւղ	Հայ բնակիչք
Ագաշակ	543
Թուշմուլան	252
Ֆախրան	52
Մատրակ	234
Սիմսոր	110
Թալ	50
Մնակ	63
Թոյխրէկ	51
Կանոս	40
Տըք	37
Ղարխալ	34
Մուշիկ	29
Խարապա	22
Տարպասան	27

Ընդհանուր դուժարն է 1544

Այս տասն եւ չորս հայ գիւղերէն դատ , կան նաեւ ձապաղ ջուրի դաշտի մէջ օւրիչ հայ գիւղեր ալ՝ որոնց մէջ բնակող հայոց թիւքն , եւ դարձեալ Մէլէշկութ (1) ըսուած փոք-

(1) Մէլէշկութ Տըմիլիկի լեզուաւ Պալուսի բառաւ գաւառը կը նշանակէ :

րիկ նահանգ մ'ալ կայ ձապաղ ջուրի կից , ուր ինը գիւղ հայ կայ , վերջապէս ամբողջ ձապաղ ջուրի նահանգի հայ բնակչաց թիւն է առ հասարակ չորս հազար ութ հարիւր հօթանասուն եւ հինգ 4875 հոգի :

Գալով օտար ազգաց մասին , ասոնք Տըմիլիկ , Խորոմքցի եւ Ջադա կոչուած ցեղերն են , որոնք տեսակ մը լեզուաւ կը տարբերին քրթթերէն . բայց դարձեալ քիւրտ կանուանին , եւ ջերմ մահմէտական են , ասոնցմէ ընդհանուր ձապաղջուրի նահանգի մէջ հարիւր գիւղի չափ կելլեն , երեսուն երկուքը Հայաստանն , որոց հաշիւն ինչպէս որ վերը ըրինք , եւ միւսներն ալ վերը յիշած ցեղերն են . որ (Աշիրէթ) կը կոչուին եւլն . բացի Հայոցմէ վաթսուն եւ ութ գիւղէ կը բաղկանան . եւ բնակչաց թիւն է տասն եւ մէկ հազար 11000 հոգի :

Աշիրէթներն երեք պէկերու իշխանութեան տակ կը գործեն , որք են՝ Սուլէյման պէյ իւր ազայքներով , Սուուֆ պէյ եւ Տէվրիչ աղա , ասոնք երեքն իրենց մէջ յիշեալ հայերը բաժնած են եւ իրրեւ գերի կը գործածեն զանոնք իրենց հաճոյիցն , այս ինչ հայն՝ այն ինչ պէյին հայն է , եւ այն ինչ հայն՝ այս ինչ պէյին : Թէպէտ եւ նոյն նահանգի մէջ Ռշխող (միւտիւր) կը նստի , սակայն ազգեցութիւն չի կրնար բանեցնել քրթթաց վրայ , որով գրեթէ անկախ են այս պէյերը , հոս կրնան ընթեր-

ցողք ինքնին մակարերել, որ եթէ ուրիշ տե-
ղեր կառավարութիւնը փոքր ի չատէ ազգե-
յութիւն ունի, եւ երբեմն զէթ առ երեսս
կրնայ չարագործը պատժել ուղածին պէս երբ
կամք ընէ, ապա ուրեմն ո՞րչափ անլուր չա-
բագործութիւնք, հաստատւարութիւնք չեն
գործուիր հոս, ուր կառավարութիւնն ազգե-
յութիւն չունի, եւ չկրնար պատժել, եթէ
կամք ալ ընէ: Երբեմն նոյն պէյերն իրարու
հետ կը հակառակին եւ որ պէյը յաղթող զըս-
նուի, միւս յաղթուող պէյին իշխանութեան
ներքեւ զանուող հայոց չարաչար միւսս կը
հայցնէ: Սա ալ չի մտնամք ըսելու թէ սեղ-
ւոյն հայերը իրտոք քաջ երկայնահասակ կըտ-
րիճ եւ աներկիւղ զինավարժ մարդիկ են,
որով կրցած են իրենց փոքրիկ թուով եւ դա-
շոյնի զօրութեամբ քրթիւնէն պահպանել ի-
րենց կրօնը, հաւատքը եւ ազգութիւնը: Ե-
րաց այս վիճակին մէջ դարձեալ նոյն քրթիւնը
յիշեալ ցեղերու ձեռք քանի քանի հայ կիներ
աղջիկներ, հարսներ, տարեր քրթացուցեր են
եւ մինչեւ ցարգ ալ կընեն, եւ ոմանք հա-
եր ալ կան որ կերթան իր ազգակիցը կը մատ-
նեն, իրենց կիրքը յաբեցնելու համար, եւ
նոյն պէյն ալ իսկոյն ի բանտ կը դատապարտէ
եւ մինչեւ ծանր տուգանք մը չաճնու չը թո-
ղուր: Եթէ հայ մը մեռնելու լինի բոլոր ըս-
տացուածքը (մահլիւլ) է ըսելով կիրարցնէ, իսկ
եթէ մեռնողը հայր կամ եղբայր ունի ստակ

կը վճարէ պէյին (մահլիւլէն) ծախու առնելու
պէս: Հայոց հարսանեաց ալ միջամտութիւն
կընեն, եթէ իրենց ուզած աղջիկը մահչուն,
եւ մահչը աղջկան չի տան. իսկոյն մահչուն եւ
աղջկան տէրերը ծանր տուգանք վճարելէն յե-
տոյ պէյը իրենց ուզածին տալով քանութեամբ
քահանայի մը պատկել կուտան, իսկ եթէ չպատկէ
չարաչար կը գանակոծուի: Այս քրթաց եւ
տաճկաց պէկերու ազաներու գործած անլուր
չարութիւնքն, եղեանագործութիւնն անթիւ
են, ամեն կողմանէ ճնշում, ամեն կողմանէ
բռնութիւնք ամեն ուրեք եւ ամեն երկիր մէջ:
Խեղճ հայերը կարծես թէ հարստահարութեան
ենթակալ ըլլալու համար միտն ազգ եղած են
աշխարհի մէջ կը բողոքէ ազգն եւ իւր բողո-
քը անլսելի կը լինի, կարտասուէ, իւր ար-
տասուքներ սրբող չ'կայ, կաղաչէ իւր ազա-
չանաց լսող չ'կայ. կառավարութեան պաշտօն-
եայք իրենց ամակամը առնելէ զատ ուրիշ
պաշտօն չունին, որու հոգ հայուն կեղեքուի-
լը, գանակոծուիլը, յախշտակուիլը, սպան-
նուիլը, եւ ոչ ոք իրաւունք ունի մեղի լը-
սելու, պէտք է մենք մեղի լսեմք, մեր ա-
կանջներ թող իմանան մեր բողոքը, մեր ձեռ-
քեր թող սրբեն մեր արտասուքը, ուստի նախ
անձնական կիրքերը մէկլի թողելով միանամք
սիրոյ կապով Աւետարանի ամենաբարձր վար-
դապետութեան օրինօք. մէկ կողմէն դպրոց-
ներու ոյժ տամք, միւս կողմանէ դպրոցներ

բանամբ, չի խաբուիմք տաճկաց չարիմաց ժր-
պիսաներէն: օտարին սնտաի խորամանկութե-
նէն, զի անոնց մէջ թոյն լեցուած եւ վրան
ոսկեգօծ դեղահատներու կը նմանին, որ երբ
խաբուելով կուլ տաս, խկոյն պիտի մահանաս
անշուշտ, ճապող ջուրի նահանգը ես ան-
ձամբ չայցելիցի, այլ Բալուայի Մ. Յակոբ ա-
ղա Յալճեան անուն վաւախուն երիտասարդն
խ' կողմանէ հոն երթալով՝ տեղոյն գիրքը եւ
բնակչաց որքանութիւնը յակամէ յանուանէ
տեղեկագրեց գոր հոս նշանակած եմ: ճապող
ջուրի նահանգի բնական գիրքը խիստ լաւ է,
օղը եւ ջուրը առողջարար եւ պատուական
երանի թէ յիշեալ նահանգի օղը ջուրը վատ
լինէր եւ հալը հարստահարութենէ աղատ:

Ք Ա Ր Բ Ե Ր Դ

Քարբերդու վիճակի վրայօք համառոտ
տեղեկութիւնք մեր ազնիւ ազգակցաց

Այս քաղաքը՝ Բալուայ արեւմտեան հիւ-
սիսային կողմը ձիով տասն երկու ժամու չափ
հեռի, ամենաբարձր ընդարձակ եւ ապառաժ
քարէ լեռան մը վրայ զետեղուած, որ եւ
բերդածեւ ըլլալուն համար՝ Քարբերդ կոչուին
ստած է:

Քաղաքն ունի իր քով կցուած լեռներ,
բլուրներ եւ ժայռեր երկար դօտիի նման, եւ
այնչափ բարձր զիրք մը. Քարբերդու բոլոր
դաշտը իւր դարդարեալ պարտէզներովը, կա-
նաչագեղ վայրերովը աչքի առաջն է. բաց ի
տակէ ուրիշ հեաւոր լեռներ եւ դաշտին մէ-
ջէն լո՛րկ մնճիկ հիւսիսային կողմի լեռանց
ստորոտը ձեծելով անցնող Նփրատը, իրաւի

կրսեմ Քարբերդու զիրքը զարմանալի եւ զուար-
ճալի է :

Քարբերդցի Ներսէսեան Յովհաննէս Մկր-
տիչ է ֆիլիտի անուն բարեւոյր անձ մը՝ որ զիս
հիւրընկալութեամբ պատուեց , ինձ յայտնեց
որ ինքը հոն ձեռագիր հեռաքրքրական պատ-
մութիւն մը գտնելով Ազգ. Պատրիարքարան
ծախելու տարած է . բայց Պատրիարքարանը
գնել յանձն չէ առած , որով ուրիշ ազգի ծա-
խած է : Եւ ահաւասիկ ինչ որ ինձ պատմեց
Յովհաննէս էֆէնտի , այն ձեռագիր պատմու-
թեանն զազատարելով :

« Կոապաչտութեան ատեն կրսէ , Քար-
բերդ , Անտիոք , Ուրհայ , Տիրամակեդոն եւ
Բալու մի գաւառ կը կազմէին . Անտիոք քաղա-
քի մէջ կոապաչտութեան ատեն Սելեւ-
կիոս թագաւորի յաջորդներէն մէկը Սելեւ ա-
նուն կոյսրը նստելով այնչափ քաղաք եւ այն-
չափ ձեղի կիշխեր , եւ իր կողմէն փոխանորդ
գնելով Սելեւք Պաղ անունով մէկը Բրէնտի
պաշտօնով կը կոապաչտէր յիշեալ գաւառնե-
րը . բայց անոնք որովհետեւ կոապաչտ ինն՝
պաշտած ասորու շանին կեցած է ցարդ՝ այժմ
Ասորիի եկեղեցւոյ փոխուած բարձրագիր տեղ
մը , մէջը գետնի տակէն ճանապարհ մը կալ
զոր ես տեսայ նոյն ատենէն մնացած , ուսկից
Ասորուշանը կերթան պաշտօն կատարելու .
նոյն ժամանակը Քարբերդ քաղաքի տեղը հի-
մալուան տեղը չէ եղած . այլ բուն հին տեղն

է եղեր՝ այժմեան քաղաքի արեւելեան հիւ-
սիսակողմը հինգ վեց վայրկեան հեռու Խուրա-
յի (1) կամ Խարայի անուամբ , որ մինչեւ ցարդ
ալ կը կոչուի . եւ անկէ առնուելով քաղաքին
անունը երբեմն Խարբերդ ալ կանուանուի .
հիմալուան քաղաքի տեղն ալ այն ատենէն
սրբատալ քարերով շինուած բերդ մը կայ , որ
յիշեալ Սելեւ կոյսրի ժամանակէն մնացած է
կրսէ պատմութիւնը . եւ պատերազմի մէջ
գերեակները հոն կը բանտարկուին եղեր » :

Նոյն բերդը կանդուն կը մնայ մինչեւ
ցայսօր . որ առաջները իբր բանտ կը դորձած-
ուի եղեր . եւ բաւական ժամանակէ վերջը
Պարսիկք եւ Թաթարք արշաւելով իրենց սե-
փականեր են . բերդի վրայ տեղ տեղ Պարս-
կաց քիւֆիւ գրեր նշանակուած էին . եւ Հռով-
մացեցւոց ժամանակէն մնացած հազար հինգ
հարիւր տարիէն աւելի հին շէնք մ'է կրսէ ձե-
ռագիր պատմութիւնը նոյն բերդի համար :

Քարբերդի զլխաւոր լեռներն են՝ արեւ-
ելեքէն՝ Մասթար , հիւսիսէն՝ Տէրսիմ , Տորո-
սի լեռանց շղթայակից , արեւմուտքէն կապան
Մատնի ժայռերը , եւ հարաւէն Եփրայի քա-
րաբլուրները եւ Հազար Պապալեան , այնպէս
որ բնական ամրութեամբ պատնեշեալ է թէ
ի հեռուստ եւ թէ ի մտաուստ կիրճերէ ու անց-

(1) Խարայի կամ Խուրայի պարսկերէն ի-
շու զլուխ եւ բութ կը նշանակէ :

քերէ իւր ճանապարհները : Քարբերդու վիճակի մէջ կը բնակին , Հայ , Ասորի , Լատին , Տաճիկ եւ Քիւրաք , որոց նկատմամբ կուզեմ մասնաւոր տեղեկութիւններ տալ մեր ընթերցողաց :

Ազգային վիճակ

Քաղաքին մէջ ըուն Հայ՝ եօթը հարիւր հինգ տուն կայ առանձին թաղով մը , եւ չորս հազար ինը հարիւր երեսուն եւ հինգ 4935 բնակիչ :

Հայք առանձին չորս թաղ կը կազմեն քաղաքի մէջ , ունին չորս մեծ փառաւոր հոյակապ եկեղեցիներ , Ս. Նշան , Ս. Կարապետ , Ս. Ստեփաննոս եւ Ս. Յակոբ անուամբ կառուցեալ , վեց սլարկեշտ քահանայ՝ ըստ բաւականին տեղեակ Ս. Գրոց , չորս ալ վարժարան՝ եկեղեցեաց բակերու մէջ շինուած : Այս վարժարանաց ծախքերը եկեղեցեաց անուկներէն կը հոգացուին . բացի Ս. Կարապետ երկսեռ վարժարաններէն , որ Սմբատեան բարեխնամ ընկերութեան հսկողութեամբ կը խնամուի : Սոյն երկսեռ վարժարանի մէջ հարիւր աշակերտ եւ յիսուն աշակերտուհիք կը դաստիարակուին հասարակ ընթերցանութեամբ : Ս. Ստեփաննոս վարժարանին մէջ երեսուն աշակերտ , Ս. Յակոբայ վարժարանին

մէջ երկսեռ հարիւր ուսանողք կան՝ հարիւր անդամէ բաղկացեալ Արամեան անուն բարեջան ընկերութեան մը կառաւարութեան ներքեւ . Ս. Նշանի դպրոցին մէջ կայ յիսուն աշակերտ որ Սաղմոս եւչն կընթեանուն :

Կալուածք եկեղեցեաց Քարբերդի

Ս. Նշան եկեղեցին ունի իրեն յատկացեալ մի բազանիք եւ վեց խանութ , որ առեկան չորս հազար դահեկան շահ կը բերէ , Ս. Կարապետ եկեղեցին ունի բազանիք միայն որ կը բերէ տարին հազար դահեկան շահ , Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին ունի երկու խանութ , որ տարեկան հազար երկու հարիւր դահեկան շահ կը բերէն . իսկ Ս. Յակոբայ եկեղեցին կալուած չունի : Այս վերոյիշեալ դպրոցներէն ի զատ կայ նաեւ քաղաքի մէջ մի փառաւոր ճեմարան պետնայարկ բարձր դիրքով , բայց գեղեցիկ զարդարեալ դրասեղաններով եւ Հայաստանի պատկերներով . ճեմարանի վերնաշարկը փոքրիկ սենեակ մ'ալ ունի իրական սեռի յատկացեալ , սահմանաւոր յիսուն աշակերտ երեք կտրդի բաժնուած , ուսանողք՝ Հայկաբանութիւն , Գաղղիերէն , Մաթիմաթիկայ , Աշխարհագրութիւն , Հայոց եւ Արազան պատմութիւն , Քրիստոնէական վարդապետութիւն ,

Տաճկերէն : Այս ճեմարանի մէջ հասարակ ըն-
թերցանութիւն ընաւ շաւանդուիբ , որովհե-
տեւ քաղաքի միւս նախաիրթական դպրոց-
ներէն ըննութեամբ հոն ուսումնարան կա-
նուին : Աշակերտուհիք յիսուհի չափ կուսանին
Հայկաբանութիւն , Քուադրատութիւն , Հայոց
եւ Սրբազան պատմութիւն , Քրիստոնէական
վարդապետութիւն , Ասեղնադործութիւն , Դաշ-
նակ : Ծրիրդաց վարժուհին Պօլսեցի Խաղիւ-
ղի որբանոցէն է եւ այժմ հոն ամուսնացած :
Սոյն երկսեռ ուսումնարանն նիւթական եւ
բարոյական մատակարարութիւնք երկու հա-
րիւր յիսուն անդամներէ բաղկացեալ Սմբազ-
եան ընկերութենէն կախուսն ունին : Սրբա-
բեւ այս ընկերութիւնն իր անուան արժանի է
իւր գործքով : ունի քսան անդամէ բաղկաց-
եալ վարչական մի ժողով . իր եկամուտն է՝
իւրաքանչիւր քաժանորդաց ոմանց հինգ , ո-
մանց երեք , եւ ոմանց տուած երկու Օման-
եան ոսկիներուն տոկոսեսց շահը , երկրորդ
չուկայի մէջ նպարավաճառի մը խանութի շահը՝
երրորդ Սրբազան Պատրիարք Հօր կոնդակաւ
եկեղեցիներէն արդիւնք հաւաքելու շահը , եւ
ունին հարիւր Օմանեան ոսկի ալ զրոմազլուխ
ընկերութեան սնտուկի մէջ : Սմբատեանք
գեղեցիկ սալաղայ մը ունենալ կը խոստանայ :
Ամէն կիւրակէ ճեմարանի մէջ դաստիարա-
կութեան վրայօք ատենախօսութիւնք կը լինին
եւ աղղային սրատուչ երգեր կը երգուին

նաւադարաններով , որով ժողովուրդը բաւա-
կանապէս լաւ վիճակի մէջ է : Նաեւ սոյն
երկսեռ բարեկարգեալ ճեմարանէն աւելի լաւ
հայագէտներ կ'աժ՝ յորոց ոմանք դասախօսու-
թեան , ոմանք քարտուղարութեան , ոմանք սլ
առեւտրականի կը պարապին : Այս ճեմարանի
անօրէն եւ Հայկաբան Զմէկածագցի Աղամեսն
Մեծ . Պետրոս Է Ֆէնտին է , օժանդակ իւր ու-
նենալով Քարբերդցի Սարգիս Ծառուբեանը
որ թէպէտ երկու աչօք ի լուսոյ դուրկ է՝
բայց իրեն ընտեան սուր յիշողութեամբը շատ
հմտութիւն ատացած է . կան թուարան եւ
տաճկաբան դասառուներ , եւ մի քարտուղար
Վահան մակունտապա Մեծ . Յովնաննէս եւ Յա-
բութիւն հայրենասէրներ . նա մանուսանդ
Մեծ . Նշան Է Ֆէնտի Արփիարեան անձնուէր եւ
բիտասարդը , որ ամբողջ վիճակի համառօտ տե-
ղեկազիրը գծած է , եւ մննք անկէ առեւելով
հոս ղեանգեցինք , շխտակը ըսելով Քարբերդու
Սմբատեան ընկերութեան ըրած ջանից նկատ-
մամբ վարժարանաց մասին չօրացուիր , եւ
խիստ դժգէլի է , տար երկինք , որ այսպիսի
աղոցողուտ ընկերութիւններ չի պակսին մեր
ազգէն :

Վերջապէս սոյն բաղժարդիւն Սմբատեան
ընկերութիւնը դրասուած է Քարբերդարանի
հայոց սրտերը եւ միանդամայն համարումին
բաւական տօրի է ի վն : հաստատուած :

Քարբերդու վանօրայք

Քարբերդու ընդհանուր վիճակը չորս վանք
կայ, որոց անուանքն են, Ս. Աստուածածին,
Ս. Գէորգ, Ս. Գէորգ, որ Գուլէ վանք կը կոչու-
ուի եւ Ապուլմսէն աստնցմէ մէկը աւերակ է:

Երկըը շէն՝ որոց երկուքը Առաջնորդաց
ձեռքը, իսկ չորրորդը Արժ. Գէորգ վարդապետ
վանահօր ու անոր քահանայ եղբոր ընտան-
եաց ձեռքը, ասոնք ունին բազում այգիներ,
ցորենի եւ դարիի պատուական արտեր, պար-
տէշներ եւ շն որք մարապաներու ձեռք կը
մշակուին, որ վտխամակ հայ մանկուոյն սըր-
տերը, ու մտքերը բարոյապէս կը թարաններ ըլ-
լալու ոմանց քսակները լեցունելու եւ ոմանց
ալ զրօսանաց սեզի է եղեր: Հազար ախոս՝,
Նոյն վիճակի Առաջնորդութիւնն ալ անկեր-
պարան վիճակի հասած է. եւ շիտակը խօսե-
լով այս մասին կեդրոնական վարչութիւնը
անխօսի գտնուած է. եւ առաջնորդական
փափուկ պաշտօնը երբեմն սեղացի վարդա-
պետաց ձեռքը խաղալիք դարձած ըլլալով,
այսպիսի բազմանայ վիճակ մը կուտակական
մասերու բաժնած են: Ինչ եւ իցէ դատնաւք
մեր տեղեկագրին շարունակութեան: Քաղա-
քի մէջ գրեթէ սահմանադրութիւնը գործող-
րուած չէ, եւ կեդրոնական վարչութեան ցոյց
արուած է թէ՛ սահմանադրապէս կընթանան
թայց ոչ օրինաւոր ժողովներ կազմուած է: ոչ

արձանադրութիւն եւ ոչ ազգային տուժարներ
ունին, որպէս թէ երեսուն անձերէ բազկաց-
եալ գաւառական ընդհանուր ժողով մը քուէով
վաղուց անտի ընտրուած է. ըսյց տարին ե-
րեք չորս ամիս անդամ նիստ կը կազմեն եւ
առանց արդիւնք մը ունենալու կը ցրուին:
Այս տեղ կամ բոլոր վիճակաց մեծ մասը ըսեմ,
Առաջնորդութիւնը ուրիշ նշանակութիւն ու-
նեցած է. այն է ազգային եկամուտի արկը
կառավարութեան մէջ գտնուող չորսանիւն-
բու հետ մեկտեղ ուտել խմել եւ հանդիստ
ննջել եւ ապահովեալ աղաղայ մը կազմել,
քայց ախոս՝ այն ժողովրդեան, որ իրեն խա-
ւարին տղիտութեամբ խարուելով այնպիսեաց
ետեւէն կերթան, անկարող է ճանաչել բարին
ու չարը, ազգութեան կրօնի զգացումները
մարած է մեծաւ մասամբ անոնց սրտին մէջ,
անտարբեր կերպով կը շարժին, թէ գարոցի եւ
թէ ազգային յառաջադիմութեան մասին:

Նիսրական վիճակի

Հայք գրեթէ երեսուն տարի առաջ կտոր
մը երկրի տէր չէին եղած. բոլոր Քարբերդու
չաշար եւ թէ քաղաքը տաճկի պէկերու եւ
աղաներու ձեռքն է եղեր, իսկ այժմ թէ քա-
ղաքի եւ թէ դիւղացի հայք բաւական երկրի

3

տէր եղած են, մէկ ութերորդ մասը հայոցը կը համարուի այժմ, միշտ վաճառողը թիւրք, եւ գնողը հայը են: Վաճառականութիւնը աւարուեստը հայոց ձեռքն է, մինչ զի քաղաքականապէս թէեւ հպատակ՝ բայց նիւթ ապէս տիրած են, որով պատկանելի զիրք մը ունին հայք: սակայն ոչ թէ միայն նիւթ ապէս այլ միութեամբ սիրով աշխատած լինելն, որ Քրիստոսի Ս. Աւետարանը զուբանի լուծէն դերձ մնար: Թէ քաղաքի եւ թէ գիւղորէից հայ կանայք այնչափ նախապաշարեալ չեն. մեծաւ մասամբ պարեգօտ կը հագնին, փոքր մասը շրջագողեսա եւ փողոց ելնելու առանձին սպիտակ սաւանով կը ծածկուին, իրենց համեստութեամբ քիչ պատիւ չեն բերէր հայոց ազգութեան. սակիներով զարգարութիւն բաւականապէս կը սիրեն. կան նաեւ դպրոցատէր կանայք, բայց շատ քիչ, կը յուսամք որ Սըբ բառեան անուն հայրենասէր եւ բազմարդիւն ընկերութեան ջանիւք պիտի վառէ անոնց սրբտեքը հայկական կրակով եւ պիտի զարգացնէ կրօնի աղբութեան զղացումները:

Քարբերդու դարտը

Այս դաշտը բաւական մեծ ու ընդարձակ է, եւ ունի իր մէջ պատուական այգիներով

պաղատու պարտէզներով, անտառներով եւ մարգագէտիններով զարգարուած երեք հարիւր վաթսուն գիւղի չափ, որոց մէջէն հարիւր եօթ գիւղը հոյ են, (վաթսուն երկուքը՝ անխտոն կը բնակին, իսկ քառասուն եւ հինգ գիւղը տաճկախտոն են) որոց մէջ ընդ ամենը վաթսուն երկու եկեղեցի՝ եւ սառն եւ մէկ վարժարան կը հաշուեն: Հայաստանի ընդհանուր դաւառաց գիւղերու դպրոցները միայն ձմեռները կը բացուին, ինչու որ տղայ մը միայն ձմեռը կը թիւննու եւ ամառը գառ եւ հորթ արածելու կերթայ, այսպէսով նոյն աշակերտը ձմեռան կարդացածը կը մոռնայ անշուշտ, երբ որ կրկին ձմեռ գալու ըլլայ նորէն մոռցածը պիտի սովորի տղան եւ ոչ աւելի բան մը, այս ընթացքը սովորական եղած է բոլոր գիւղացեաց բայց գէշ սովորութիւն:

Հայ գիւղորէից մէջ գանուող բնակչաց թիւն է (բացի քաղաքէն) յիսուն հինգ հազար վաթսուն եւ հինգ 55065 հոգի, որ քաղաքի Հայոց թուոյն հետ խառնելով վաթսուն հազարի 60000 կը հասնի: Սրժ Սրվանձտեանց Գարեգին վարդապետի բրած վիճակագրութեանը մէջ ընթերցողը յայտնապէս 4 պիտի տեսնեն թէ Բալուի եւ թէ Քարբերթու վիճակի մէջ բնակող Հայոց թուոյն ճշգրտութեան մասին մեծ տարբերութիւն մը կայ: Սակայն ես ըսելիք մը չունիմ նորա տեղեկագրի ցը

ցուցած թուոյն, եւ ինչ նպատակաւ ըլլալն ալ չդիտեմ, այլ միայն հարկ կը համարիմ ըսել, որ ես խնամով փոյթ եւ մտադրութիւն ըրած եմ ըստ ամենայնի :

Հայ Բողոքականք

Հայ Բողոքականաց թիւը բովանդակ Քարթերդի վիճակի մէջ վեց հազարի 6000 կը հասնի եւ օր քան զօր ճարակ կը գտնէ մեր ազգայնոց անհոգութենէն օգուտ քաղելով : Ասոնց կեդրոնն է Քարթերդի մէջ Ս. Յակոբայ թաղը, ուր Ամերիկացի Պօրտ ընկերութենէն չորս միսիօնարք մշտակի բնակութիւն հաստատած են . ունին երկու երկսեռ վարժարան եւ մի հաւաքարան միսիօնարաց կառավարութեան ներքեւ հարիւր քսան աշակերտներով : Հայերէն ուսանողք զրեթէ անուանական է, Անդրիճըն ամենայն խնամօք, Տաճկերէն, Մաթիմաթիկայ, աշխարհագրութիւն եւ Ս. Գիրք . նոյնպէս ալ օրիորդք ասեղնադործութեամբ մէկտեղ : Նաեւ շատ մը զիւղեր տեղացի քարոզիչներ զրկած են, եւ ոմանց մէջ գարոց բացած :

Ասորիք Քարթերդու մէջ

Ասորիք հարիւր տունի չափ կը գտնուին՝ առանձին մի թաղով եւ եօթը հարիւր յիսուն 750 բնակչօք, ունին մի եկեղեցի Ս. Աստուածածնայ անուամբ կառուցեալ քարծր դիրքի մը վրայ, քարուկիր՝ ի հնուց մնացեալ : Յոյն եկեղեցին Հայոցն ըլլալով՝ այն ժամանակ Ասորիք առժամանակեայ կիրպով խնդրած առած են Հայերէն՝ առանց եկեղեցւոյ մնալնուն համար . այս մասին արուած հրովարտալը քաղաքին կից Արնամուտ ըսուած թաղի Ս. Նշան եկեղեցւոյ մէջ պահուած լի կենայ ցայսօր . որով Հայոց ազգը երբ ուզէ կրնայ ետ առնուիլ իր եկեղեցին . ունին մի Սպիտակապոս, երկու քահանայ, մի դպրոց երեսուն աշակերտներով, ուսանողք՝ Հայերէն եւ Ասորերէն հասարակ ընթերցանութիւն . իրենց գործածական լեզուն է Հայերէն, սիրով կը վարուին Հայոց հետ, եւ Ֆիզիզական կազմութեամբ այնչափ նմանողութիւն ունին Հայոց, որ օտարականի մը խիստ դժուարին կը լինի զանազանել Ասորին Հայէն, մանաւանդ որ, ինչպէս ըսինք՝ խօսած լեզունին Հայերէն է :

Հայ կաթոլիկք ի Քարբերդ

Ասոնք ութսուն տունէ կը բաղկանան ընդամենը, եւ բնակչաց թիւը հինգ հարյուրի 500 շատ է . ունին մի փոքր եկեղեցի եւ մի երկսեռ դպրոց, տասը տուն եւս Հայ-Լազիին հերձուած կայ, որոց հիմնադիրը տեղացի Պետրոս վարդապետն է եզեր: ունին իրենց համար փոքրիկ մի դպրոց եւ մի եկեղեցի:

Քայց թէ Հայք, թէ Ասորիք, թէ Կաթոլիկք, թէ Յուդոքականք եւ թէ Լազիներ առհասարակ Հայերէն կը խօսին:

Քարբերդու վիճակի Տաճիկք եւ Քիւրաք

Թէ քաղաքի եւ թէ գիւղորէից մէջ երկու հազար ութսունը եօթը տուն, եւ քսան հինգ հազար վեց հարիւր եօթանասուն եւ վեց 23676 հողի տաճիկ կայ, որ դատարկաշրջիկ կենցաղ մը ունին, մաս մը կառավարութիւնէն առած ամսականով, եւ մաս մ'ալ արտի եւ ուրիշ կալուածներու եկամուտով կապրին: Քիւրաք գիւղորէից մէջ պարունակուած տուներուն թիւերն նշանակելը աւելորդ համարելով, արժան կը համարիմ միմիայն բնակչաց թիւերն

իշխել՝ Հայ բնակչաց թիւերուն հետ մէկտեղ:

Հայք, թէ քաղաքի եւ գիւղորէից մէջ	60000
Ռուն Տաճիկք » » » »	25676
Կրմնահի Քիւրաք » » » »	26356
Ջաղա Քիւրաք » » » »	03220
Գըղըլպաշ » » » »	02963

Ընդհանուր գումարն է 118215

Այս ձեզը թէ պէտ տաճիկերէն կը խօսին, բայց կրօնքով տարբեր է, եւ իրարու խիստ հակակիր, մահմետականաց ձեռքէն ազատիլ կուզին, ինչպէս որ վերը յիշեցինք, բայց հզօր պաշտպան չունենալնուն համար, ի հարկէ ստիպեալ այնպէս մնացեր են:

Տաճիկք՝ Հայոց հետ խոժոռած գէմքով կը վարուին, որ եթէ գլուխ չծռելու ըլլան՝ մշտ կը հարուածուին. հասարակութիւնը տաճկաց տաճիկ խաղալիք մը դարձած է թէ՛ քաղաքի եւ թէ՛ գիւղորէից մէջ: Գիշերները կը շրջին աներկիւղ, եւ հրածան կարճակեն Հայոց տաներուն վրայ. գողութիւնը սովորական է, երեկոյնները Հայք առանց սարսափի չեն կարող փողոց ելնել եւ ոչ գիշերները ապահով քնանալ:

Գիւղերու աղա ըսուած թուրքերուն սպարական զուարճութիւնն է Հայ կանանց պատիւը բռնաբարել. կանայք չեն համարձակիր

դաշտն ու այգիները երթալ, կը յանդգնին մինչև
 չեւ իսկ առեւներն ալ մանել եւ . . . եթէ չը
 յաջողին այն կնոջ տունը, այգիին, սասց-
 տաճքին կամ իր ամուսնոյն զնասներ կը հաս-
 ցնենն . այս ազաները պաշտպանութիւն կը
 գտնեն տեղւոյն կառավարութիւնն, եւ ուրիշ
 գտան պաշտօնեաներէ, ոստիկաններէ, Հայք
 կը նեղուին, որք զիւզօրէից մէջ ամեն հա-
 ճոյքնին կատարելու համար կը ծեծեն, կա-
 շառք կառնուն, կը հայհոյեն, կը բռնաբարեն,
 երբեմն հրաձանով կամ սրով կսպանենն, եւ
 եթէ իրենց դէմ բողոք ըլլայ, օգուտ չընէր,
 որովհետեւ լսող չկայ . Հայք կը նեղուին նոյն
 վիճակի եւ Տէրաթի քրթիւնն, որք սարեկան
 օտորք ալ կը պահանջեն դիւ զայցիներէն եւ կառ-
 նուն, իսկ եթէ ոչ՝ փոխարէն իր կեանքը պի-
 տի տայ : Քիւրտ խայտ անուանի աւազակա-
 պետը՝ իրեն նման ընկերներով զիւղէ գիւղ կը
 շրջի, եւ երբեմն ալ մինչև քաղաքին մօտե-
 նալով անուսելի ոճիրներ կը զոծէ Հայոց :
 Այս մասին կառավարութիւնն ալ լուռ կը կե-
 նայ, որովհետեւ բողոքները անտես կանէ եւ
 կերպով մը ինքն ալ շատ ապօրինաւորութիւն-
 ներ կը գործէ, Հայ անդամոց զիտոգութեանց
 կարեւորութիւն անգամ չտար, եւ եթէ Հայը
 պնդէ, զանի պաշտօնանկ կընէ, եւ հաճոյա-
 կատար մէկը կը դնէ : Անթիւ եւ անիրաւ-
 բանտարկութիւնք, կաշառակերութիւնք .
 գատի մէջ միշտ իրաւունքը թուրքինն է եւ

Հայը զրկեալ շատ տեղ . նուֆուսն ալ աւելի
 գրուած է, եւ աւելի պիտեւար կառնուն,
 ինչպէս Մօրիակ (ըստ հնոց Մօրիկ) գիւղէն
 միայն հարիւր քօանէն աւելի նուֆուս գրած
 էին . թէպէտ կը բողոքեն, բայց բողոքողն կը
 բանտարկուի եւ կատարութիւն վճարէ : Քարե-
 քու երկիրը անկախ միւթասարըֆութիւն է,
 որ ուղղակի կեդրոնին (Կ. Պօլսոյ) հետ կը
 բանակցի եւ նմա պտտախմանատու . իւր իշ-
 խանութեան տակ կը գտնուին Պախըր մատէ-
 նի միւթասարըֆութիւնը եւ Արդնի մատէնի
 միւթասարըֆութիւնը, որ Բաղուայ գայնա-
 գամութեան կիշխէ . հետեւարար, Սեւերեկի
 Ջերմուկի, Չմշկածակի, Կապան մատէնի, Ա-
 բարկիբի եւ Ախնայ գայնագամութիւնք, ու
 միւտիրութիւնք . նաեւ Չարսանճագի մէջ
 Բերթակի(1) միւթասարըֆութիւնը, եւ Փէ-
 րիի գայնագամութիւնը ութը դատաստանա-
 կան տուեան, մի մաքսատուն, եւ թղթատա-
 րի ու հեռագրաց կայաններ ունի : Յայանի է
 որ պաշտօնական լեզուն՝ տիրող ազգին լե-
 զուն է, թէեւ ամեն դատարանաց մէջ Հայ
 ժողովականներ կան, բայց մեծամասնութիւնը
 միշտ թիւրք պաշտօնեայք կը կազմեն . կարծիք
 եւ քօէ թէեւ անուամբ կայ, բայց ըրնա-
 բարեալ : Հայերը զինուորական ծառայութեանէ
 ազատ են, որու փոխարէն ամեն արու ծը-

(1) Բերդի տակ ըսել է :

նընդեան օրէն սկսեալ մինչեւ ցեա՛հ, տարեկան երեսուն գահեկան արծաթ գրամ պիտեւի ապրիլի անուամբ տուրք մը վճարելու պարտաւոր է. վերջապէս թէ Հայք եւ թէ Տաճիկք իսկ դժգոհ են կառավարութեան պաշտօնէից յօռի ընթացքէն: Նաեւ Քարբեղու բոլոր վիճակի արհեստք, հողագործութիւն որ շատ ծաղկեալ է, մինչ զի ճանադարհներէն զատ անմշակ հող մնացած չէ. կտաւի ու տայնութիւնը, եւ պատմաճութիւնը, եւ խաղախորդութիւնը (տապաղութիւնը) յոռաջ դացած կը գտնուին երկրին պիտոյնց համար. ամեն արհեստք ընդարձակ շուկայի մը մէջ եւ որուն մէջի եզած պիգեստեանց փայտաշէն է: Եէրամի թելը քաղելու համար պատուական ճախարակներու գործարաններ շինած ունին եւ երկուքը Միսաքեանց եւ Քիւրքճի պաշտօններունն է, որ Հայէպի ու Եամի ապրանայ նման մետաքսեղենի տեսակներ կը գործեն, եւ քաղաքն ալ երկու գործարան զատ կայ, որ ընտիր մանիսա, եւ չիթարի կը գործուին, եւ Հայերն Եւրոպական նոր զէնքեր, ասեղնաւոր հրաձան եւ բէլօլլըր ու ասոնց փայտուշտներն եւ ուրիշ մեքենայներ կը շինեն: Հողերուն 3/4 մասը Թրքաց եւ 1/4 մասը Հայոց ձեռքն է թափուլով. կան շատ տեղեր ալ, ուր Հայերը թուրք պէկերու միշտ մարտայ են: Հօս կուզեմ այդ մարտայայտութիւնը իմացնել ազնիւ ընթերցողաց: Քարբեղու

հետ
40 մաւ
Հայքէի

Սարգսյայ

ցանուելիք հողերը՝ այսինքն արտերը տէր ունին, ոմանք երեւելի Հայոց եւ ոմանք Տաճիկաց են: Մշակողները մարապայ կը կոչուին, այն պայմանաւ որ՝ բերքին տասանորդը կառավարութիւնը անելին վերջ, մնացածը կը բաժնուի երկրի մէջ տիրոջ, եւ մարապայի սերմը երկրատերէն կը արուի, իսկ մշակելու գործիքները՝ եզն ու աշխատանքը հողագործին պարտքն է. անոր համար ըսուած է մշակող հողագործին մարապայ, եւ արտերէն յոռաջ եկած թէ ցորեն, թէ գարի եւ թէ բամբակ եւ ըն. մարապան հողատիրոջ հետ կեսուակիս կը բաժնէ:

Նաեւ պէկէրու անխառութեամբ եւ բրոնութեամբ հաստատուած տեսակ մը մարապայութիւն ալ կայ, այն է (նորսանի արդ) կոչուած տուրքը. տասնէն մէկ ու կէս գորի վաղուց հետէ հնգեակ (հինգէն մէկ ըսել է) անուամբ կառնուն ցարդ եղիկի գիւղացիներէն, եւ այս տասնմնաշարհութիւնը անխառակ ժամանակներէ շնորհուած է եղեր, պէկէրու Բ. Գոսն կողմանէ: Սակայն սուլթան Մէճիտ կայսեր զահակաւութեան առաջին տարին հրատարակուած Թանգիմարի օրինօք այդ անխառ տուրքը ջնջուելով՝ հողային կալուածք հողագործաց յոռակայնր են. եւ հետեւարար տասանորդի տուրքն, այսինքն տասնէն մին Տէրութեան գանձին սեփականուեցաւ, պայմանաւ որ այդ արոց մէկ երրորդը տէրութիւնը

ինքը պէկերու հատուղանէ եւ լատ այնմ գործադրուէր է ութ տարւոյ չափ : Այլ դժբաղդարար 1853 էն զկնի , պէկէրը վերստին իրենց նախկին անիրաւ պահանջները տարեկան նօքսանի արդ անուսով այսինքն տառնէն մէկ ու կէս տուրջը կրկին կը սահմանեն Հայ հասարակութեան վրայ՝ ուղղակի կամ անուղղակի տէրութենէն , զոր քսան հինգ տարի է ի վեր անընդհատ կառնուն . այս խնդրոյն կը հրաւիրեմք Պատրիարքարանի ուշադրութիւնը :

Քարերդու վիճակի թուրքերը չափազանց զեղխութեան եւ արբեցութեան պարապելնուն համար իրենց կալուածներն Հայոց ծախել սկսած են . ինչպէս որ վերը յիշած եւք այս մասին թէ՛ ընդհանրապէս սղխտութեան եւ մոլեռանդութեան խաւարին մէջ կը թափառին , ասոնց մէջ արհեստաւորք սակաւաթիւ են , անոնք ալ՝ նպարաւաճառութեամբ կգրաղին , եւ հարուստ քիչ կը դանուի իրենց մէջ . հազուամասին ալ՝ անսակ մը անճարանի հանդերձ է :

Քաղաքի մէջ կայ ինն պանդոկ (խան) եւ եօթը բաղանիք , որոց կրկուքն Հայոց ձեռքն է , եւ քսանի չափ հաջի փուռ , հացին մէկ քաչը քսան եւ չորս փարայ է սովորական գինը :

Նաեւ քաղաքի արեւելեան կողմը քիչ հեռու եօթնակեան անուսով տեղ մը կայ ուր , գեղեցիկ կանանչաղաղ մարդաղետիներ կան

եւ եօթը տկէ բաղիտեղ աղբիւրներէ քաղցրահամ պատուական ջուր մ'ալ կրղխէ , երկրորդ քաղբիւր անունով տեղ մը եւս կայ (չորս աղբիւր ըսել է) քաղաքի հիւսիսային կողմը հինգ վարկեան հեռաւորութիւն ունի , այս տեղը օգաւէտ եւ ծառատաններ , անսակ տեսակ անուշահոտ ծաղիկներ կանանչաղաղ վայրեր աւելի փոյլ մը կուտան այս տեղերուն սոխակները գեղեցիկ երգերով կարծես թէ՛ գիրար կողջունեն . նայնպէս ուրիշ թուրքներ , իրենց գոզարիկ ճաւղուսներով գրախտանման զբօսաւայր մը կը զարձուեն այս տեղ . ժողովուրդք երբեմն կը յաճախեն գրօսնելու համար :

Քարերդ քաղաքի համար ինչպէս որ վերը յիշեցինք լիոնային եւ գաշտային սպառաժներու վրայ հաստատուած , հոն բարձր գիրքի մը վրայ անաղին սպառաժ մը կայ , բնութիւնը այնպէս իւր ճարտարութիւնը այս սպառաժին վրայ թափած , կարծես թէ՛ ճարտարապետ մը յատկապէս սենեսակներ շինած է . որ կըսուին քայր այր , ասոնց մէջ ձիւն կը լեցուի՝ եւ քաղաքի բնակիչք ամառը զայս կը գործածեն , ասոր համար ձեան ամբար անուր տոած է , յիշեալ քաղաքը ամառը զով , եւ ձմեռը տաք կը լինի եւ մէջի փողոցները շատ խորթ ու բորթ են , եւ շինութեան կարտա , տուներուն դուռը ընդհանրապէս քօրակիր կամարածու է , շէնքերը փայ-

տաշէն գեղեցիկ յօրինուած քով ձեղուններ կը դա-
մինախրով ծածկուած, երկայարկ կամ եռայարկ
տուներ քիչ կը գտնուին : Նաեւ սոյն քաղա-
քի մէջ (չէհիր աղասի) կը նստի սրուն յանձ-
նուած է քաղաքին բոլոր կառավարութիւնը .
իսկ կուսակալը իր զինուորներով մէզրէ կը
նստի որ քաղաքէն մէկ ժամ հեռաւ որութիւն
ունի , այս տեղւոյն համար ի վաղուց հանր
Իզգէթ բաշան (մամուրէթ իւլ ալիզ) անուա-
նած է , որ մինչ ցարք նոյն անունը կուտան :

Այս մէջրէ ըսուած տեղը զիւղաքաղաքի
նժան վայր մը , որ դաշտի բոլոր գիւղերէն
մեծ է՝ եւ քաղաքէն գէտ ի արեւմտեան կողմը
անաղին զառի վայրի վրայ շինուած ճանա-
պարհ մը կայ ուրկէ կերթեւեկեն ի Մէզրէ ,
այս տեղը դաշտային է պարտէզներով զար-
դարուած օլը տաք եւ կլիւսն՝ դէշ . բնակիչք
ուրիշ երկրներէ գաղթած են ընտանիքով ,
բայց մեծ մասը Ակնէն եկած են . ունի փոք-
րիկ շուկայ մը վաճառականաց համար , նոյն
մէզրէի մէջ հայ , կաթմուկ , բողոքական , լա-
տին եւ տաճիկ խառն են , բայց հայերը մե-
ծամասնութիւն կը կազմեն , ունին երկու ե-
կեղեցի եւ երեք քահանայ եւ երկու երկսեռ
վարժարան . Հայք բաւական հարուստ են եւ
ընիկ տեղացիք հողագործ , մետաքսեղենի գոր-
ծարանաց մէկը հոն է , ուր լաւ ընտիր կեր-
պաներ կը գործուին այսինքն հարէ , կէզի
եւ ըն . ինչպէս որ վերը յիշեցինք . իոյ կ'ըլէ

բաւակալի ու մանածի գործարաններ ալ ըլլա-
ցին հոս՝ աւելի բարդաւած վիճակ մը սլախ
ունենար այս երկիրը . բայց այս պակասը ը-
րացնող դրամաւէրներ կը պակսին . եթէ գրե-
նուին՝ անդործ ժողովուրդը բազմազբազ ըլ-
լալով հանդերձ՝ գործարանատէրն ալ իւր
ստակին անշուշտ հարելին քսան շահ սխտի
ունենար . արհեստներն են, կօշկակարութիւն ,
գարնութիւն , ոսկերչութիւն , գերձակու-
թիւն , հիւանութիւն , այլ սորք գրեթէ կիսով
չափ յառաջ գնացած են : Նաեւ Հայք ունին
մի ընթերցարան՝ որ Արամեան ընկերութեան
չնորհիւ բացուած է , եւ տանն եւ հինգ տուն
ալ՝ բուն տաճիկ կան : Նոյն Մէզրէի մէջ եր-
կու մզկիթ , երկու բաղանիք , նաեւ Բիւշտիե
անուամբ արքունի դպրոց մը :

Քարբերդու քաղաքի կից հարաւային կող-
մը դաշտի վրայ ի վաղուց շինուած ընդարձակ
զօրանոց մը կայ , որ այժմ պորտալ եւ բոլո-
րովին աւերակ ըլլալուն , գազանաց որջ մ'է
եղած , նոյնպէս զինուորական հիւանդանոց մը
հանդերձ բաղանիքով , որ նա ալ՝ աւերակ
դարձած է , եւ գանուող զօրաց ուտեստի եւ
աղանիկեաց համար արքունի մթերանոցներ
կան :

Քարբերդու դաշտային հողերը խիստ բա-
րեւեր են , եւ ճանապարհներէն ի զատ անմշակ
հող մնացած չէ , որ ինչպէս քիչ մը վերը ը-
սինք , սպացոյց է քաղաքի մշակներու փու-

Թաջանութեան , որք նահապետական գործիք-
ներով կաշխատին չարաչար , այնպէս որ յիս-
տուն եւ վեց քաչ կշռող (գրիւ (քիւէ) ցորեն
սերմանելու արտը տասը Օսմանեան ոսկիի կը
վաճառուի , հողը արգասաւոր ըլլալուն՝ հողա-
տէրը իր վճարած տարեկանին գրեթէ հարիւ-
րին եօթը կը շահի :

Քարբերդու վիճակի բերքերն են :

Խօղա

Թէլ-ապրուշում

Իբէքլի եւ թիրէլի կէղիներ

Յորեն , գարի

Շուշմայ

Կըկըլ(1)

Բամպակ

Կարծրը կտաւ :

Ս.Ֆիօն

Մեղրեմօմ

Թութ

Գինի

Մորթ՝ օչխարի եւ վայրենի մեծ կեն-

դանեաց

Մանիսա

(1) Կըկըլ՝ տառը :

Զիթարի

Քաղաքը արտաքին բերքերու խիստ քիչ
կարօտութիւն ունի , որք են՝

Խաչվէ , շաքար եւ երկաթի նման ապ-
րանքներ :

Գաւառից մեջ մսխուելիք բերքերն են .

Նգիպտացորենն :

Բրինձ

Սիսեռ

Լուբիս

Ոսպ

Բակլայ եւ զանազան բանջարեղէնք ու
մրգեղենք :

Քարբերդու բերքերէն՝ տարին յիսուն հա-
զար եօթը հարիւր յիսուն 50750 Օսմանեան
ոսկւոյ չափ ապրանք կերթայ յԵւրոպա եւ շըր-
ջակայները , եւ Եւրոպայէն ու Պօլիսէն Քար-
բերդ մտած մալիֆաթուրա եւայն ապրանաց
Համար , տարեկան երեք հարիւր եօթանասունը
վեց հազար 376000 Օսմանեան ոսկւոյ գումար
մը կը հաշուուի : Քարբերդու երկիրը տեսակ
մը ընտիր սալոր կը գտնուի , որ խիստ առատ
է , եւ չորը օշարակի համար խիստ յարգի է
ամեն տեղ :

Քարբէրդու մօտակայ գաւառաց
հանքերու նկատմամբ

Քաղաքին հանքերն են՝ առատ պղինձ
(պախըր մատենէն) . ոսկի՝ Տէրսիմի մէջ , որ
ծածկեալ կը մնայ . արծաթ՝ (կապան մատե-
նէն) . աղ՝ Տէրսիմի մէջ , եւ հանքածուխ՝
Բալուայ Հալաւ եւ Նոր դիւզի մօտակայ լե-
րանց մէջ : Այս հանքերը կառավարութեան
ներքեւ կը գործածուին . պղինձը խիստ առատ
է , այնպէս որ մէկ լիտր պղինձ տանն եւ հինգ
դահեկան արծաթ գրամի ծախքով յառաջ կու-
գայ . եթէ այս հանքերն ընկերութեանց յանձ-
նուին , տարեկան մի քանի միլիօն լիտր պղինձ
կարտադրէ . (մէկ լիտրը 6 ֆաշ է) :

Հանքաջուրի նկատմամբ

Քարբերդու մօտակաները ջերմուկ՝ կըսեն
հանքաջուր մը կայ , որու վրայ բաղանիք շին-
ուած է , եւ ուր այլ եւ այլ հիւանդք յաճա-
խելով կառողջանան :

Քարբերդու եւ Բալուայ մէջ տեղ Նիրատ
դէտի մօտ հարաւային կողմը ամենաբարձր մի
եւ կայ , որ ունի իր մէջ Իզմէ անուանով աղի

ջուր մը , զոր հիւանդ մարդիկ խմելով իբրեւ
մաքրողական , մեծ օգուտ կը տեսնեն :

Իրենց շահուցը Համար Քարբերդաբնակ
Հայ հասարակութեան մէջ դեր խաղցող չօր-
պածիներ կան , որք են՝

Սենեքերիմ էֆէնտի եւ իր հօրեղբայրը
Մ. Սեթրակ Միսակեանց

Մ. Դաւիթ եւ իր եղբայրն Պաղտասար

Պետրոս , Եղիա , Մ. Աւետիս Սամուրեան

Մարտիրոս Գամպուրեան

Մարտիրոս Իրէքճեան

Նոյեմ , առբի , որ սա վերջին աստիճան

ոխերիմ թշնամի է Հայոց

Գէորգ ճաֆարեան

Տանկաց բռնաւոր պեկերն են

Իսակ պէկ

Իպրահիմ պէկ՝

Հիւանի սէկ

Ատի կիւղիւլ պէկ

Հաճի խօճա պէկ

Հաճի Իսակ աղա

Մէհմէտ էֆէնտի

Թօսուէն աղա

Զիլֆօյ պէկ

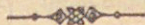
Հասան աղա

Էսէֆ աղա

Պէքիւ աղա, որ սա ալ աւելի օխերիմ
թշնամի է Հայոց

Րէշիտ էֆէնտի

Չարամնճադի ընդհանուր Հայ հասարակութեան վնաս տուող գիւղորէից մէջ ընտկեալ հարստահարիչ պէկէրու, աղաներու թիւը քսանի կը հասնի, որոց պարագլուխն է իսակ պէկ անուանեալ հանրածանօթ եղեսնադործ անձը. եթէ սա նոյն երկրէն վերնայ, միւս մնացեալները չպիտի կարողանան հարստահարել, եւ Հայք՝ անտարակոյս եւ, որ ապահով կեանք մը պիտի կրնան աւնենալ:

ՉԵՌԱԳԻՒՐ ԱԻՆՏԱՐԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ

Ի ՔԱՐՔԵՐԴ

Երկու ձեռագիր Աւետարաններ գտնալով Քարբերդ քաղաքի եկեղեցեաց մէջ. որոց մին ինն հարիւր եօթանասուն երեքի եւ միւս ինն հարիւր տասն երեք Հայոց թուականին էր գրուած. եւ ընթերցողք անկէ մինչեւ

այսօր քանի հարիւր տարուան գրուած ըլլալը կրնայ հաշուով իմանալ, եւ նոյն Աւետարանի յիշատակարանները հետաքրքրական ըլլալուն, հոս օրինակելու արժան դատեցի, մեր սիրելի ընթերցողաց մի գաղափար ընծայելու համար, ահա առաջիկ

Յիշատակարան առաջին

« Փառք անելին Աստուծոյ եւ անպարագրելի բանին որդւոյն Աստուծոյ եւ համագոյ Ս. Հոգւոյն որ է փառակից հաւր եւ որդւոյ որ տրամտեաց զմեղսամած տանանց անարժան եւ զազրացեալ մեղաւք լցեալ կարապետի Ազթամարցւոյ նուազատկար որդւոյ կրօնաւորի գրեալ եւ կարգեալ զծառս երախտեաց Աստուածադործ սքանչելեացն. զոր ճշմարիտ եւ Աստուածն բան միածին որդի Աստուծոյ Յիսուս Քրիստոս. ի վախճան աւուրցըս այսորիկ: Արդ գրեցաւ եւ կատարեցաւ Աստուածախաւս եւ տիեզերաքարոզ Ս. Աւետարանս յերկրիս արքունական որ Մոկս կոչի յԱստուածապաշ գեղս յառինչ ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածին եւ Սրբոյն Ստեփաննոսի յառաջ սարկաւազի եւ նախավկայի: Քանզի մեծաւ տիւր եւ թողութեամբ գրեցի զԱւետարանս, քանզի թշնամիք են միմեանց տէրն մո-

կաց եւ տէրն չկրմածորոյ եւ ոստանին . եւ մերձ եւ սահմանակից էին միմեանց, առինչ եւ ջերմածոր . եւ յորժամ երեկոյ լինէր ի մտանել արեգական փախչելինք ի ծերպս վիմաց եւ ծառատունկս եւ ի թուփս անկանելինք եւ ի յաւհէ ոչ կայի քուն ի հարամի նճդոյէ եւ ի հեծելէ . եւ բազում աւուրս ի դրել Արետարանիս դայս ահիւ եւ աշխատութեամբ տանէի : Այլ բարերարն եւ մարդասէրն Աստուած , ոչ արար ըստ բազում մեղաց իմոց , այլ խաղաղութեամբ հասայ ի վերջս Աւետարանիս եւ Քրիստոս Աստուած ի նոյն խաղաղութեանս պահեցէ ամեն : Քանզի յառաջներորդ անգամ Եղտին անուն հեան բերեալ էր ի յերկիրս մոկլըս եւ բազում դերի էառ եւ աւար արարեալ էր , եւ այրեցեալ էր վանքս եւ անապատըս գիւղս եւ գաւառս եւ բազում քրիստոնեայք սրախսխող արարեալ էր երկրորդ Յուլիանոս եւ դպատուհանն Յուլիանոսի առցէ ամեն : Գրեցաւ Ս. Աւետարանս ի հոյրապետութեան Տեառն Ներսէսի եւ յառաջնորդութեան Տեառն Չաքարիայի . ի թուական ԶՀԳ : Ո՛վ եղբարք յիշելոց եւ Աստուած ողորմելոց , արժանի առնէք զհոգեւոր մայրն մեր Զնովի որ ի դրել Աւետարանիս յոյժ աշխատութեամբ սահմանէր զմարմնական կերակուրս մեր . եւ որ լի բերանով Աստուած ողորմի ասեն . եւ Քրիստոս Աստուած իւրն ողորմեսցի յիւր ահաւոր զալստեանդ ամեն : Շնորհաւք ամենակալին

Աստուծոյ Ս. Աւետարանս եւ գրեաց գեղեցիկ եւ վայելուչ տեսակաւ եւ հասակաւ քորթ Սմիրն եւ եղբայրն իւր Ատով , եւ մայր իւրեանն ցմելիք իւրեանցը Հայկլ եւ յարդար վաստակոց , յիշատակ բարեպաշտ եւ հաւատարիմ եւ Աստուածասէր պարաւն ամեր շահին հաւրն իւրեանց , որ յայսմ ամի հիւանդացաւ բուն բարկենդանի շաբաթ աւրն մերձի մեծ պահուն , մինչեւ ի յաւուր շաբաթ աւր մեծի Զասկի , ճրագալուցի յերեկոյան ժամուն յորժամ մեղսարար իչ պատարպն կատարեր , ոմըն կերէր եւ ոմն չէր , մինչ աւանդեաց Աստուածասէր եւ Հաւատարիմ պարաւն ամեր շահըն զհոգին իւր ի ձեռն հրեշտակին , որ տանէր առաջի ամբողջ Աստուածութեան եւ ի կայանս արդարոց ընդ այլ պայծառացեալ հոգին . եւ բարձաւ ճիչ եւ աղաղակ լալոյ եւ յառաջանաց , եւ ո՛վ կարէ տեսանել զայնչափ լալ եւ զյառաջանս լացին սար ու ձոր դաշտ եւ լեռն . ո՛վ ամենագութ եւ բարերարն Աստուած իմ Յիսուս , որ ոչ խնայեցէր ի տեսմանկութեան պարաւնին որ ի բաժանեցին ի կարաւտելոց եւ տուրս աղքատաց առատ առատ բաշխէր եւ սով տարին ցորեն բազում եւ այլ ինչս նուիրէր նոյն ցասման ժամանակին : Այլ մխիթարիչ հոգին սուրբ Աստուած մխիթարեցէ զըքեալ սիրտս նոցա եւ մասինս պատարագին արժանի արասցէ զվախճանեալն եւ զբարի տղայքն պարաւն զբուրթ ամիրն :

կեցուցէ եւ յերկար ժամանակ արասցէ , եւ անմխիթար մաւրն իւրեանց Մելէքի , եւ զոր աչիչ եւ ի չար լեզուէ պահեսցէ : զքուրթ ամիրն եւ զեղբայր իւր զատոմն . զի ով տեսել էր զարմացել էր , եւ որ չէր տեսել ցանկորգեր տեսոյն նորա . ինքն որդին Աստուծոյ դէմ յանդիման իւր Աստուածային տեսոյն արժանի արասցէ ի գալստեան նորա զպարտուն ամիր շահն ամեն : Ես քուրթ ամիրս որդի պարաւն ամեր շահին եւ մայր իմ Մելիք ըստացանք զարցանս լուսոյ զՍ . Աւետարանս եւ ընծայեցինք Ս . Նշանին , որ հանապազ ըսպասուորք Ս . Նշանին ընթեռնուն եւ Աստուած ողորմի ասեն պարաւն ամիր շահին : »

Յիշատակարան երկրորդ

« Աստուած ահաւոր եւ սքանչելագործ սահման սիրոյ եւ ողորմութեան քրիստոս թագաւոր բարձր եւ ահաւոր հաւր որդի , գլխած եւ բարերար ստեղծիչ մարդկայնոցս եւ գոյացուցիչ անգոյից , բարեբանեալք ի հրեշտակաց . եւ ի մարդկանէ եւ աւրհնեալք յամենայն ստեղծուածոց . եւ յիմէ անարժան բերանոյս . քեզ ընդ հաւր քում ահաւորի եւ ընդ հոգւոյն սրբոյ փառք յաւիտեան եւ յաւիտեանս յաւիտենից ամեն : »

« Յայտմ Հայկազնեան թուարերութեան տոււարին յորում էր թիւ համարոյ թուականին թորգումեան տոհմին 225 . աւարտագործեալ եղեւ Ս . եւ կենսատու Աւետարանս Քրիստոսի Յիսուսի Աստուծոյն մերոյ որ ընկալեալ յաստուածալուր վարդապետութենէն երկնաւոր հովապետին , զոր հրատարակեաց ի լուր ականչաց ամենայն հաւատացելոց . եւ պատուիրեաց սրբոց Աւետարանչացն . եւ առէ՝ դնացէք աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս , իսկ նոքս յառաջացեալք յանմահարար դետոյն ծաւալմանէ չորից յորդախաղաց վտակաց , մատուակեցին յարբումն եւ ի զովացումն ծարաւի անձանց , եւ յաւրինեալ զսաթաղ արքայական . եղին ի գլուխ երկնային արքունոյն , եւ փառազարդ կաթուղիկէ Ս . եկեղեցւոյ , ի վարժումն եւ ի մխիթարութիւն աւրիորդաց նորա , եւ ի պարծանս հանուրց հաւատացելոց . եւ ի փառս անմահ թագաւորին այսպէս գրեցին : »

Ձոր իմ անարժանի եւ անախտան եւ սուտ անուն , Ստեփաննոս եպիսկոպոսիս , որ զաւրինակս գովելի եւ անսխալ վկայեալ ի բազմաց , եւ ցանկացող եղէ որպէս պատուական մարգարտի , եւ գրեցի զսա , իմ անխմտս եւ տկար մտաւքս 'ի գաւառիս Խրձենոյ , 'ի Վանս որ կոչի Խլպաչի , ընդ հովանեաւ Ս . կարապետի : Արդ աղաչեմ զամենեսեան որք հանդիպիք Ս . Աւետարանիս , զմեզապարտ գծողսն

զՍտեփան Եպիսկոպոսն եւ զԾնաւորսն իմ յիշեսցիք 'ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զԴաւիթ , ի զՆերսէս , զՅովանէսն , զՊետրոսն , զտաւնապետն , եւ զմեծ Պարոնն որ ստացաւն զսա , 'ի հալալ արդեանց իւրեանց :

Աստանոր աւարտեցաւ , Քրիստոսահիմն եւ առաքելախաւս մարգարտաշար հոգիաբուխ Աւետարանս : Գրեցաւ սա ի Թուակահիս Հայոց ԶԺԳ , ձեռամբ եւ անարհեստ եւ վատթար գրչի , Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի 'ի գաւառիս Խորձենոյ 'ի Վանս Խլպաշի ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետի եւ 'ի բազմահաւաք Ս. Կրաւնաւորացս Տ. Յովաննէսին , Տ. Նիկողոսին , Տ. Կիրակոսին , Տ. Մելքիսեթին , նորա բողոքչ հասակին եւ զհոգեւոր եղբայրն իմ զհանդուցեալ եղբայրն իմ Աւնոփրիոսն եւ զգործակալքս սոցա զԹորոսն , զԴաւիթն , զՅակոբն : Արդ աղաչեմ զամենեւեան որք հանդիպիք Ս. Աւետարանիս եւ լսէք զձայն նորա երեք ողորմիս տուք մեծ պարոնին եւ Պետրոսին եւ ազգականացն ամեն :

Յիշատակարան վերջին

Արդ զվերջին ստացաւ Ս. Կենսատու Աւետարանիս զՔարբերդցի խարակուղ որ է ի գեղջէն առ ընդեղու . ստացաւ զՍ. Աւետա-

րանըս ի հալալ ընչից եւ արդար վաստակ է , յիշատակ իւր եւ բարի ծնողացն իւրոց հաւր Մելիքի եւ մաւրն Թամարին , եւ հաւր եղբաւրն Սիրաքի կողակցոյն եւ որդուն խրվարին եւ դստերն մարիամին , Դարձեալ յիշեսցիք , զխարակուղ զնանաձանն , զխաւճայ սաֆարն զկուղատէն զարձեալ յիշեսցիք զխարակուղն որ ի յայնպիսի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս քանդի բարկութիւնն Աստուածային շարժեալ էր . ի վերայ ազգիս Հայոց զսա սեմ , զսուրն եւ թէ զգերութիւնն , աճա երբորդ ամէ որ իբրեւ զուս կը թողամք , ի յանէն Պարսից , եւ առաւել զայս տարիս , թէ որպիսի սով եղեւ ի Կարսա քաղաքին եւ իւր բոլոր գաւառին , հանց սով եղեւ որ այլազգիքն չուն եւ կատու ուտէին , եւ քրիստոնեայքն յարդ եւ խոտ ուտէին բայց ետոյ մեռանէին . հաց է որ հաստատէ զսիրտ մարդոյ , եղբարք յորժամ Աստուած ձեզ հաց տա՞յ զաղքատան մի մոռանայք , աղաչեմք զձեզ ով զասք քահանայցդ եւ երամք կրաւնաւորական խրմբին , յորժամ ընթեռնուցուք ՚զ յիշատակարան Ս. Աւետարանիս , լի բերանով Աստուած ողորմի ստացէք խարակուղին որ այժաի բարբարոսաց ժամանակին զամենայն հոգս եւ ըզնոր յաշխարհէս ի բաց խաբանեաց » . . . :

Ով յիշէ յիշեալ լիցի առաջին Քրիստոսի , եւ Աստուած ողորմի յիշողացդ եւ յիշելոցդ եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս ամեն :

Խարակուղն որ էառ զՍ. Աւետարանս
 Թուին ՌԾԵ. էր շահն որ զերեւման եւ իզճու-
 ղայ եւ զնախճեւման այրեաց եւ բնակիչք քը-
 շեց տարաւ ի սպահան, Թիւն էր ՌԾԳ. որ ես
 մեղուցեալ եւ անարժան Յովհաննէս գրիչս
 պահ մը լռեց իմէջ նոցա էի յայնմ ժամանակին,
 ով կարէ լեզուով կամ գրով պատմել զաւե-
 րումն Հայաստանեայց, եւ զխաւարումն եւ
 կեղեցեաց, խնդրեմք ի յարարչէն տայ յաշ-
 խարհիս խաղաղութիւն, թագաւորաց սէր եւ
 միաբանութիւն եւ Աստուծոյ բառաբանութիւն
 տմեն :

Ե Ր Ի Զ Ա Հ Ա Ն

Կ Ա Մ

Ե Ր Զ Ն Կ Ա Յ

—

Տրապիղծնի արեւելեան հարաւայ կողմը
 կարավանով հինգ օրէն կերթուի, բայց ճա-
 նապարհներն խիստ դժուարին են, մանաւանդ
 Երզնկայ մտնալու մօտ անագին դառի վայր մի
 կայ, ուր անկարելի է ձի հեծնալ: Քաղաքը
 Հանդերձ գիւղերով ընդարձակ դաշտի մը մէջ
 է զետեղուած եւ դէպի քաղաք տանելու ճա-
 նապարհը երկու կարգ ծառերով շրջապատ-
 ուած է եւ համայն գիւղօրայք ալ այդիներ
 եւ պարտէզներով զարդարուած, օդը գեղե-
 ցիկ եւ ջուրը անուշ: Ա յս դաւարձալի վայ-
 րերը նկարագրական ակնախդիչ տեսք մը կըն-
 ծայէ անոնց՝ որոնք կերթան այցելել այն տե-
 ղեր: Բալու՝ մեր պաշտօնատեղին կրթալու

ատեն , Երզնկայ քաղաքը ճանապարհիո վրայ ըլլալով ստիպուեցանք մէկ օր ամբողջ հոն անցունել , վասն որոյ ուզեցի մեր սիրելի ընթերցողոց նոյն քաղաքի նկատմամբ ալ մասնաւոր տեղեկութիւն մը հաղորդել :

1878 պատերազմի վերջերն , որ մենք Երզնկայ քաղաքը հանդիպեցանք եւ իմացանք տեղւոյն հայ ազգային երեւելի եւ արժանահաւատ անձերէ , որ քիւրտ Նամայիլ Հազզը փաշային ձեռքէն Հայ ժողովրդոց կրամ անլըսելի հարստահարութիւնները , կը պատմէին իրաւացի փաստերով , մինչեւ անգամ համարձակ խօսելով թէ այս պատերազմի պատճառն այս (կեալուռներն) են , ըսելով թէ իւր զօրաց թէ՛ բնակող չէրքէզաց եւ թէ՛ իւր մօտ եղած Պարսիկ դարաբարազը սպասաւորաց ձեռքով չմնաց չարիքները ընել տուէր է՝ Հայոց թէ՛ արանց եւ թէ՛ կանանց իրեն թոյլ տուութեամբ , որ լսողք անթաց աչօք կարելի չէ լսել , զոր եւ մի առ մի հոս յիշել չուզեցի , եւ քանիցս անգամ նոյն գործուած չարեաց պատճառաւ Պատրիարքարան բազմաստորադրութեամբ բողոքուած է նոյն ատեն , բայց ի զուր :

Վերոյգրեալ տուած համառօտ տեղեկութենէս զկնի , Երզնկայ քաղաքի ընդհանուր թէ ազգայնոց , թէ տաճկաց եւ թէ քիւրտ բնակչաց ցուցակը հանդերձ կարեւոր պարագայիւր ի հրապարակ հանել ուզեցի :

Քաղաք տուն Հայոց հազար հարիւր յիսուն մէկ եւ բնակիչք	9208
Թէ զուտ եւ թէ տաճկախառն զիւզօրէից մէջ Հայ բնակիչք	7000
Քաղաք տուն տաճկաց երկու հազար եօթ հարիւր եւ բնակիչք	41746
Տաճիկ բնակիչք ի գիւղօրէս	9000
Քիւրտ բնակիչք միայն ի գիւղօրէս	2800

Համայն Երզնկայու թէ Հայոց թէ տաճկաց եւ թէ քիւրտ բնակչաց ընդհանուր գումարն է 39754

Քաղաքի բնակչաց թիւերն այսպէս նշանակելէ ետեւ կանոյնինք եկեղեցեաց , վանօրէից եւ վարժարանաց նկատմամբ ինչ ինչ տեղեկութիւններ տալ , մեր ազնիւ ընթերցողաց :

Անուանք եկեղեցեաց

Ե. Երրորդութիւն . Ս. Նշան . Ս. Փրկիչ Ս. Սարգիս . Ս. Աստուածածին :

Վեց ազգային եւ երկու մասնաւոր բարեկարգեալ դպրոցներ կան օրինաւոր եւ հայազէտ դասատուներով , եւ ասոնք երկու յարկի վրայ նորաչէն ընդարձակ պայծառ վարժարաններ են , շիտակը խօսելով տեղւոյն ժո-

դովուրդը թէ արանց եւ թէ կանանց սրտե-
րու մէջ, ուսման եւ յառաջագիտութեան փա-
փաքող են . որոնց ապացոյցն է դպրոցաց
բարեկարգութիւնը .

Երզնկայ գաւառի մէջ գտնուող փանօրէ-
ից թիւն է տասն երկու, որոց անուանքն
են .

Ս. Աստուածածին, քաղաքէն երկու ժամ
հեռու .

Ս. Կարապետ, քաղաքէն երկուք ու կէս
ժամ հեռու .

Ս. Պօղոս Պետրոս, քաղաքէն երկու ժամ
հեռու .

Ս. Յակոբ, քաղաքէն չորս ժամ հեռու .

Ս. Գէորգ, քաղաքէն երկուք ու կէս ժամ
հեռու .

Ս. Մեծն Ներսէս, քաղաքէն երկու ժամ
հեռու .

Ս. Կիրակոս, քաղաքէն մէկ ու կէս ժամ
հեռու .

Ս. Շողակաթ, քաղաքէն երկու ժամ հե-
ռու .

Թիլավանք, քաղաքէն մէկ ու կէս ժամ
հեռու .

Ս. Նիկողայոս, քաղաքէն չորս ժամ հե-
ռու .

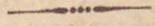
Սոյն վանքերը քաղաքի արեւելեան ա-
րեւմտեան եւ հարաւային կողմերը հաստատ-
ուած են . Բացի ասոնցմէ երկու աւերակ

վանք եւս կայ բողոքովն աննշան մնացած .
եւ մէկ աւերակ կեկեղեցի քաղաքի մէջ Ս.
Աստուածածին անուամբ .

Երզնկայ գաւառի ընդհանուր դիւղերն են
հարիւր . որոց մէջ կան երեսուն գիւղ Հայ,
տաճկախառն . ութ գիւղ գուտ Հայ, տասն
եւ հինգ գիւղ քիւրտ . եւ քառասուն եօթ
գիւղի մէջ գուտ տաճիկ . ինչպէս որ ասոնց
թիւերը եւ ընդհանուր գումարը քիչ մը վերը
յիշեցինք . Ի բաց առեալ Գուղուչանի եւ Բո-
լմօրիի նահանգի բնակչաց գիւղերէն որոնց
մէջ ամենամեծ մասը քիւրտ ըլլալուն ի հաշիւ
առնուած չէ, կան որոց մէջ խիստ սակաւա-
թիւ Հայ բնակիչներ քրթախառն, ասոնք ի
վազուց կէսէն աւելի Հայ լինելով ժամա-
նակի բռնութենէն ստիպուած են քրթաց յա-
րիլ, որ այժմ Հայերէն անդամ չեն գիտեր .
բաց Հայ ցեղէ ըլլալնին գիտեն . եւ միւս մա-
սը բազմահայ գիւղեր գաղթած են . եւ յիշ-
եալ նահանգի բնակիչք՝ Շահ Հիւսէին անուն
գայմագամի իրաւասութեան ներքեւ դրուած
են կառավարութեան կողմէն . ա՛հ, տեսալ
մը սրտածովիկ ցաւ ալ այս է, որ ժամանակին
հայրենասէր եւ բանիրուն հոգեւոր հովիւներ
չենք ունեցէր, որ եղած բռնութեանց դէմ
իրենց լանչքը տալով այլադէմիցէ, որս չէր եր-
թար . է՛հ յիրաւի կըսեմ այն աչքը, որ Հայու
աչք է, չուգեր Հայու խղճութիւնը եւ թըշ-
ուտութիւնը տեսնալ, նոյն ախանջը, որ Հա-

յու սկիանջ է . չուզէր Հայու նախատանաց եւ
անարգանաց ձայներ լսել :

Խօսքս վերջացնելով այս սուղ , կը դար-
ձընեմ իմ արգոյ ընթերցողացս ըսելով թէ՝
մեր գերեալ Հայաստանի արցունքը սրբելու
զգալի պէտքը՝ հոգեւոր եւ ժրջան հովւաց
անհրաժեշտ միութենէն կախուան ունի , ո-
րովհետեւ ալ բաւ է մեզ , Ազգին հացը ձրի
ուտել :

Մի քանի դաւառաց վրայ ստացած ման-
րամասն տեղեկութիւններս հաղորդելէ վերջ՝
պարտ անձին համարեցի , իմ դիտողութիւննե-
րըս ալ յայտնել :

Հայաստանի հարստահարութիւնք՝ որ դա-
ւառացի Հայք դարերէ ի վեր կը կրեն , եւ ո-
րոյ բարձման համար ազգովին կաշխատիւք ,
Ղլխաւոր պատճառը սա հետեւեալներն են :

Քանի որ Առաջնորդ մը չաշխատիր , ժո-
ղովրդեան սրտերը՝ ազգասիրութեան ետանդը
մոռցնելու կամ աւելցնելու , զսրտոցներ բանա-
լով յառաջացնել , ի՞նչ օգուտ բրած կը լինի ,
տեսայ Առաջնորդներ , որք իրենց տաղանդը
անձնական փառաց՝ շահուն եւ զուարճու-
թեանց կը դորձածէին , եւ ոմանք ալ՝ ժողո-
վորդը ազխաութեան մէջ մնալ կը փափաքէ-

ին . անտոյթ եւ անհոգ դանուելով իրենց նու-
իրական կոչման , երբ վիճակի Առաջնորդ մը
այս ընթացքի մէջ գտնուի , ժողովուրդը հա-
րստահարութենէ կազատի՞ թէ կաւելնայ , ե-
թէ երբէք իրենք ալ չաւելցնեն , հարկաւ կա-
ւելնայ : Աւրեմն այսպիսի Առաջնորդք պատ-
ճառ են հարստահարութեանց :

Բ. Եպիսկոպոսք եւ վարդապետք , Պօլիս
եւ կամ ուրիշ տեղեր նստելով՝ ազգին բա-
րոյական յառաջադիմութեան ի՞նչ նպաստ ը-
բած կը լինին . երբ վանքեր թափուր վիճակի
մէջ մնացած , կամ լաւ եւս է ըսել , չորպաճի-
ներու ազգեցութեան ներքեւ մէկ մէկ զբօ-
սատեղի դարձած են . որոց արդիւնքն եւս
մեծաւ մասամբ իրենց կը վերաբերին , արդ-
եօ՞ք մեր նախնի Ս. Հարք վանքերը չորպաճի-
ներու եւ կամ իշխաններու հասոյթ լինելու
համա՞ր կանգնած են , թէ ոչ՝ ազգային լուսոյ
ջահ՛րը , այսինքն ուսեալ վարժապետներ , Սատ-
ուածարան վարդապետներ , քահանաներ , ազ-
գին փառաց նախանձախնդիր Եպիսկոպոսներ
պատրաստելու համար : Ի՞նչ օգուտ է մեզ մը-
նալ աստ , երբ վանքեր աւերակ կը դառնան
եւ տակաւին Հայ ժողովուրդք , նոյն աւերակ
վանօրէից աւաստ , սոսաւ խր պտղին եւ նու-
էրները կը նուիրեն մինչ ցարդ , ու փոխարէն
բարոյական օգուտ մը չեն շահիր : Ի՞նչ օգուտ
մեզ թափառել աստ եւ անդ , երբ ազգային
վերաշինութեան հիմերը կը քայքայեն . մենք

չունիմք աշխարհային հոգեր, եւ պէտք չէ ունենաւմք . զի ուխտած եմք որ եւ է վանք մը միաբանութիւն , բայց ոչ թէ միայն միաբանութիւն , այլ Աւետարանի ճշմարտութեան հաւատարիմ պաշտօնեայ հանդիսանալով՝ Հայ ժողովրդեան բարոյականութեան զարգացման խնամ տանիլ , որով յանձն ստած եմք ազգի յառաջագիւնութեան համար նեղուիլ , տառապիլ եւ վիշտեր կրել , վերջապէս , մեր աչաց առաջ ունենալով Աւետարանի դասը , նորա մեզ օրինակ թող լինին եւ մենք նոցա հետեւող :

Երբ սոյն կոչման հակառակ վարուիմք , անշուշտ պատճառ եւ մասնակից կը լինիմք ազգային ազնուից եւ հարստահարութեանց :

Գ. Հարստահարութեանց դիւսաւոր պատճառ եղողներն են չորսաճիւրք . ասոնց վաւիստքն է՝ ժողովուրդը տգէտ , միանգամայն եւ երկչոտ վիճակի մէջ պահել , որպէս զի իրենց բռնի ազդեցութիւնը նոցա վերայ տարածեն . իրենց հաճոյքը եւ կամքներին ի դործ դնելու , որ միանգամայն քաղաքային եւ ազգային դործոց մէջ իրենցմէ ի դատ միջամտող մը չը լինի :

Մեր սոյն հակիրճ դիտողութիւնքը մեր պաշտօնակից Ս. Հարց նկատմամբ թէպէտ եւ համարձակութիւն կը համարուին , բայց ի պաշտօնէ հարկեալ ենք՝ միշտ խօսիլ ճշմարտութիւն :

ՅԱՆՅԱ

ՊԵՑ ԳԱՆԱՍԻ ԲՆՊՀԱՆՈՒՐ ԲՆԱԿՆԱՅ

Բաշխուի բնակիչք	Հայր	Բուն տաճիկք	Զագաքիւրք	Կրկնակի
16468	7236	22735	5010	
4873	10000	41000		
45982		2995		
6000		100000 ⁽¹⁾		26356
60000		6183 ⁽²⁾		
16208		2800 ⁽³⁾		
	419533	443743		31366

(1) Ասոնք Քրիստոսի պաշ են միայն :

(2) Ասոնք Քրիստոսի պաշ եւ Զագաք են , որոց մանրամասնութիւնը տես երես 132 .

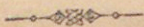
(3) Ասոնք եւս Քրիստոսի պաշ են :

ՅԱՆԿ ՆԻԻԹՈՑ

—

Բալու	43
Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածին	45
Յիչատակ ձեռագիր Տայսմաւուրքի	23
Կալուածք չորս եկեղեցեաց քաղաքի	34
Բնաւորութիւն եւ վիճակ ժողովրդոց	38
Դիտող. Բալուայ վիճակի ժողովրդոց	43
Տածիկը	47
Հողային խնդիր	55
Բալուայ բերքերն	57
Բալու մտնող Եւրոպական ապրանքները	58
Գ/ւ. Ղօրայք Բալուայ	60
Բալուա և օթը նանանդաց նկատմամբ	95
Զարսանճալ	103
Տէրսիս՝	109
Շապալ ջուր	113
Քարբերդ	119
Աղբային վիճակ	122
Կալուածք եկեղեցեաց Քարբերդի	123

Քարըերդ ու վանօրայք	126
» նիւթական վիճակ	127
» դաշար	128
» Հայ Բողոքականք	130
» Ասորիք	131
» Հայ կաթողիկ, Տաճիկք եւ քիւրտք	132
» բերքերը	142
» հանքերը եւ հանքաջուրը	144
» յիշատակարան՝ ձեռագիր Աւետարանէ քաղուած	146
Տաճկաց բռնաւոր պէկերը	143
Մոխուելիք բերքերը	143
Երիզահան կամ Երզնկայ	137

ՅԱՌԻԵԼՈՒԱՅ

ԽԻՉԱՆ ԳԱԻԱՌ

Խիզոն գաւառը՝ Վանայ արեւմտեան հա-
րաւային կողմը կիլիսայ, անկէ 20 ժամու չափ
հեռաւորութեամբ, ուր երթալու համար հարկ
է Ռչտունեաց երկրէն անցնիլ, որ Վանայ երկ-
րորդ շտեմարանը կհամարուի. (Առաջինն է
Քաջբերունեաց գաւառը) :

Մարդ մի տեսակ բերկրութիւն կզգայ սա
բնապէս գեղեցիկ գաւառէն անցած ժամանակ չ
Ընդարձակածաւալ դաշտ մը սպիտագագաթն
Սրտսը եւ Առնսը, կոհակազարդ ծովը, սորա
վրայ երբեմն երբեմն առադօտտալից նաւերն,
հերկուած սեւ արտերն, որոց քանիւները նո-
րածիլ կանաչ բողբոջներ արձակած են. իւ-
րաքանչիւր քայլիդ հանդիպող առուակները,
բոլորախիբդ շրջապատող բազմաթիւ ծառազարդ
դիւղերը, ասոնք են անա այս երկրի տշնամա-
լին ճանապարհորդի շրջակայ առարկաներն :

ասոնց վրայ յաւելցո՛ւր նաև բլուրներու գը-
լուխը կամ ստորտը երեւցած կիսակործան մե-
նաստաններու տխուր տեսարանները, Առաջ-
ընն ու Աղթամարն՝ զորս անցորդը կ'կարծէ թէ
ծովու մէջ բարձրացած ժայռեր են, վերջինի
կաթուղիկէն, որոյ հրապուրիչ եւ արքայաչէն
գեղեցկութիւնը հեռուանց անցորդը կ'սքան-
չացնէ, անանկ որ պիտի ստիպուի նա մի քիչ
կանգ առնուլ նորա հիասքանչ գեղեցկութեան
եւ հայկական ընտիր ճարտարապետութեան
վկայ վիներու համար. առաջնորդող քիւրտ ջո-
րեպաններու եւ անցորդներու կրօնային ա-
րարողութիւնները՝ որք խորհող անցորդի շըր-
թունքներէն գոհարանական մրմունջ մը կը
գողնան առ Արարիչն: Նշանակութեան արժա-
նի էլ պատմեւ թէ թուականէս գրեթէ 23 տա-
րի առաջ Մոկաց Արվազու գիւղէն Մողայ Սա-
պաթուլլան անուն անձ մը մերկ եւ բուլկի Խի-
զանու դաւառ կ'գաղթէ, եւ իւր խորաման-
կութեան արբանեակ ունենալով Շերվանու Օ-
լէք գիւղի Մողլա Խալըզի եւ կ'յաջողի Շէյխու-
թեան տիտղոսն առնուլ. որն որ Խիզանու
Ռամիկ քիւրտեր ժողվելով կ'քարոզէ բնութեան
յարմար եղածներն, եւ երբեմն երբեմն հան-
գերձեալ աշխարհի բարիքներու կերպէ, կը
պատմէ իբր թէ իրեն յայտնուած է, եւ ինքն
ալ կ'յայտնէ հաւատացելոց . . . այս տեսակ
վարպետութեամբ մեծազուժար հարստութիւն
մը կ'գիւղէ, եւ իւր ընտանեաց ապագան կա-

պահովցնէ, ծերութեան օրեր իր մեծ որդին
Շէյխ մէլալէտաին կ'յաջորդէ. ու ինքն գոր-
ծելէ կգաղթի:

Ասիկա իւր հորմէն աւելի ճարտար եւ մեծ
հարստութիւն գիլած ըլլալով բնականաբար
համայն քրթաց վրայ բուռն ազդեցութիւն մը
կուեննայ. ամենուն շողջորթութիւն ընելով
սօֆի կանուանէ, եւ իրեն կ'սպատակեցնէ.
կակսի հրամայել ըստ իւր քմաց շարժիլ, եւ հը-
րամանն անմիջապէս կ'կատարուի. այս եւս եր-
բեմն երազներ կ'սպատմէ, բայց հօր երազ-
ներէն տարբեր, օր մը, կըսէ, եթէ ինձի այս-
չափ սեւ մաքի ըլլայ, բազմ կ'յաջողի. Սօ-
ֆիներ իսկոյն կ'պատրաստեն ուղածը, միւս
օր մը, այսչափ այժ ըլլայ, այս ինչ կըլլայ,
կըսէ, զայն եւս կ'պատրաստեն. վերջապէս կը
յաջողի երազներով 5—6 հազար ոչխարի, եւ
բազմաթիւ տաւարներու տէր ըլլալ:

Այս անհամար ոչխար, տաւար պահելու
համար Սօֆիներու ուժով, ուզած լեռ ձորեր,
եւ անտառներ արչաւելու կ'սկսի, եւ ոտք
կոխած տեղ ու եւ իցէ կերպիւ իրեն կը սեպ-
հականացնէ, այնուհետեւ կակսի Պէյթամու-
Մուրատ անուն Հայու մը հարստութիւնը,
արտերը, ոչխարները, տաւարը, գոմէշները
գրաւել, նորա տունը բռնի կը քանդէ, որ-
պէս զի անոր քարերովը իրեն տուն շինէ ու
նոյն տունը քակած ատեն 130 զրուչէն աւելի
գումար մը կը գտնէ. եւ երբ Մուրատի որ-

դիք կը բողոքեն այս անիրաւութեան դէմ, անխնայ կը գանակոծէ զանի եւ մահ կ'սպասենայ, որն որ կը պարտաւորի Պօլիս խոյս տալ եւ հոս ողորմելին իւր մահկանացուն կը կրնաքէ. միւս որդին՝ Շահպաղ իւր զաւակներով եւ ընտանիքով Արիֆ պէյին մշտնջենական ծառայ ըլալու կը ստիպուի, ինքն կը հերկէ, եւ կը սերմանէ արտերը, կինը ազականութիւն եւ մատաղ զաւակունք մշակութիւն կրնին, ոգեպահիկ հացի մը համար, Հայաստանի մէջ Մուրատի նման հարուստ մը հազուադիւր է: Կը պատմեն թէ միջին հաշուով օրը հարիւր ճամբորդ ասոր տուն կիջեանին, եւ ինչպէս որ իր անունէն կը հասկցուի, Պէյթամի, այսինքն հասարակաց տուն մը եղած է, գիւղն որ Մուրատի կը վերաբերի, այժմ չըջակայ բոլոր ծառերովն Շէյխն գրուած է. տան աւերակներ կը մնան. մէջը չըջողը իշխանական պալատ մը կը կարծէ, զրան վրայի թուականը եղծուած է, բայց մարմարեայ քարը իւր տեղ կը կենայ, զարմանալի է թէ Շահպաղ այսչափ զրկանաց կը տանի եւ մինչեւ հիմայ ողջ կը կենայ: Շահե Խիզանայ բերդապահ քաղաքի Ս. Յարութիւն հոյակապ եկեղեցին կը քանդէ, քարերը իւր տան շինութեան կը գործածէ, Շէյխի տան մէջ եկեղեցւոյ սրբատաջ քարերն են, որ երբեմն Աստուծոյ առճարին շինութեան գործածուած էին, այժմ Շէյխի տան գուռ եւ լուացուելու ա-

ւաղան ու պատուանդաններու աստիճաններ են շինուած . . .

Շէյխ Պէյթամի, Մուրատի տուն, եւ Ս. Յարութիւն եկեղեցին քանդելէն օրուա քաղելով՝ քրթաց մեծագոյն մասը իրեն կը յարէ, ու կսկսի ուղածն ընել Խիզանայ դաւաթին մէջ, ասով եւս չբաւականանալով, Տատկու, Կիւղէլ տերի, եւ Կարճկանու ու Կեցանայ սահմաններն ալ կը կոխէ. իւր հարստութիւնը ամեն մասովք հատարեալ ընելէն եւ պալատի շէնքը լրացնելէն ետքը, իրնն հպատակող Սօֆի կամ Թարիպտար քրթաց հարստութիւններն եւս գրաւելու միջոցներ կը խորհի Հայոց այգիներ պէտք է աւերէք կըսէ, որովհետեւ խաղողէն գինի կը շինեն. եւ գինի խմողները Աստուծոյ թշնամի են, եւ կրօնի դէմ կը մեղանչեն. ամեն փաս հասուցէք անոնց որ խրատուին եւ ստիպուին ճշմարիտ կրօնքն ընդունելու: Սօֆիներ աւ գասը առնելէ ետքը կսկսին զանազան շարիք հասցնել Խիզանայ ողորմելի Հայոց, որոնք անհովիւ ոչխար մը եւ անաէր հօտ մ'են: Ասոնց բռնակալութեանէն Միջթախ գիւղ բոլորովն աւերակ դարձած է. անդ աղարակներ Շէյխի ձեռքն է, եւ ուրիշ գիւղերէ գաղթականներ շատ են: Թորոզ, Գուլբիկ եւ Հըրիթ կոչուած գիւղերու քրթեր, եւ այլք Թարիպտարաց, եւ սօֆիներու հասուցած չարիքներէն միւս քրթերն քաջալերուելով բարբարոսութեան մէջ

աւելի եւս կը յառաջադիմեն , առարկելով թէ քանի որ շէյխի մարդիկ կրնեն մեղք չհամարուիր , ահաւասիկ Խիզանայ աւերման գլխաւոր պատճառը :

Շէյխ իւր անունը հռչակելու , ըրած չարիքներն թաղուն պահելու , եւ հարասու թիւն դիզելու համար զարմանալի վարպետութիւն մը կը բանեցնէ , իւր տան մէջ հիւրանոց մը կը շինէ , ու ճամբորդներն հոն կընդունի , անոնց հաց եւ ապուր կուտայ , ու անոնցմէ թանկագին ընծայներ կընդունի . իւր անյագ վափաքը ասով եւս չը բաւականանար , կսկսի Բարեձորոյ Ս. Աստուածածին կոչուած վանուց շրջակայ ծառերն , լեռներն , անտառներն եւ աղբիւրի ջուրն զբաւել , տեղւոյս վանահայր Մ. Աւետիս անձը՝ որ այժմ մեռած է , արի մէկն ըլլալով կը դիմադրէ ասոր , ու բողոք կը բառնոյ նորա ըրած անիրաւութեանց դէմ . շէյխ տեսնալով վանահօր քաջութիւնը , մէկ քանի թարիգտարով կարասու կուգայ , եւ կսպառնայ Հայոց թէ ձեզ Գամասկոսի պէս պիտի ընեմ , Հայք կտուա վարութեան կը դիմեն ապահովութիւն խնդրելու , եւ փութով հանրագիր մը կը զրկեն Ն. Պօլիս աղղային Պատրիարքարան , որոյ վերայ շէյխ Տիգրանակերտ կը տարուի , ու անկարող կըլլայ իւր բաղձանքին հասնելու :

Թուենք նաեւ Խօրօզցի Բէշիր , Սալման , Մուրաւ , Ամար , Քէմալ , Եւսուֆ , Իպէ ,

Բաշիւ , Տէրվիշ եւ Սէլիմ անուն գլխաւոր բարբարոսներն , որ իւրեանց արբանեակներով անհամար չարիք հասուցած են Խիզանու դաւառին մէջ . սոքա են Հայոց ոչխար , տաւար եւ այլ ինչք դրաւող , ճանապարհի անցքեր բռնող , կոյս աղջիկներ սղծելով տաճկացնող , կանայք արանց ձեռքէ յափշտակող : Բէքիր՝ որ Համղայի աներն է , Հայ կին մը բերելով ժամանակ մը քովը կը պահէ , եւ վերջը Հայ տղու մը հետ կամուսնացնէ առանց պսակի՝ մինչեւ ցարդ այր եւ կին իւր տուն կը կենան , ու իրեն կը ծառայեն , ուրիշ Հայու մը հարս կը բերէ , զայն եւս ժամանակ մը կը գործածէ եւ այս ձևեռ տակաւին զօրքը չը հասած կարասու դիւղի նորընծային կրտէ՝ « Ով որ ինձ քանի մը սակի տայ քովի հարսս անոր կուտամ . ես կրնամ ուրիշ մ'ալ ձեռք ձգել , այժմ առ անի զօրաց լեռները փախուստ տուած է , առանց զխնալու թէ քովի հարս ինչ եղած է :

Բէշիրն՝ իւր եղբայրներով , Վանայ , Սըղերդայ վաճառականաց կարաւաններ , եւ ուրիշ ճամբորդներ կողոպտելէ ետքը , մէկ քանի Հայ դիւղեր բռնորովին կաւերէ , կը քանդէ ու ժողովուրդը աղետալի վիճակին կը հասցնէ . մանաւանդ Ռբանիս դիւղը՝ որ Խիզանու մէջ ամենէն հարուստ դիւղ մ'է , կեղեքելով , հարստահարելով աղքատացուցեր , որոյ բնակիչք ստիպեր են դաղթականութեան

դիմել : Այս զիւղի բէլիս Յարութիւնի փայտանոցը կրակ կը ձգէ , որուն մօտ Հարիւրէն աւելի գառինք մակագեալ էին , ողորմելին սրտաճմլիկ կաղերսէ խնայել անամոց , եւ թողուլ զանոնք հանել ու վերջէն փայտ եւ շէնք հրձիգ առնել , կառաջարկէ միանդամայն որ գառնուկներն ազատելէ վերջը ինքն առնու , բաւական է որ իւր աչաց առջեւ չայրին . իսկ անգութն Բէշիւր չանսալով ասոր ազաչանաց , շէնք , փայտ , գառներ եւ ընդ որ մէջը գանուածներն հրոյ ճարակ կընէ :

Կը հաւաստեն թէ ասիկա իւր հրացանին միւֆթի եւ սուրին դատաւոր կը կոչէր , երբ Հայոց զիւղեր երթար , այսչափ առնելէք ունիմ վճարեցէք կըսէր , եթէ մէկը համարձակէր թէ ի՞նչ ստակ է պահանջածը հրացանը եւ սուրը ձեռք առնելով , ահաւասիկ դատաւոր եւ միւֆթի , որոնք կը վաւերացնեն իմ առնելիքս : Ասի օր մը իբրեւ կատակ կամ լաւ եւս ատրճանակը փորձելու համար Ուրասիացի Հայու մը վրայ կը պարպէ . որ զընտակը ձեռքին երեսէն միւսը անցնելով զեալին կիյնայ , Հայն ճամբայ կելլայ Սըղերդ երթալու Բէշիւրն վրան հասնելով կըսէ « Ես քեզի հետ կատակ ըրի , դու Սղերդ գանդատի՞ կերթաս ուրեմն զքեզ սպաննենք թող եղբարքդ երթան գանդատին , որ զանոնք ալ ճանբան ըսսպաննեմ » :

Խեղճ Հայը վախնալով ետ կը դառնայ . իսկ Բէշիւրն օձիքէն բռնելով Սալէհ պէյի տուն կը բերէ , ու դատաւորին , միւտիւրին ու անգամոց ներկայութեան վաւերագիր մը կառնու անկէ , իբր թէ ատրճանակն իր ձեռք եղած ատեն պայթած ու ձեռքը վիրաւորած է , Հայն այս արիւնքուչս գաղանի երկիւղէն կուտայ այսպէս վաւերագիր մը կառավարութեան ու կը մեկնի առանց իրաւունքը ձեռք ձրզելու :

Այս խօրօղցիներ 77 Մայիս 15ին Ս. Խաչ վանուց վրայ կ'յարձակին եւ վանահայր Սահակ վարդապետին դարմանալի նեղութիւններ կուտան , որ վանուց գոյքն իրեն յանձնէ . եւ մահ կսպառնան եթէ չուղէ յանձնել . ժամը 12ին ատեններ . վանահայր զասոնք ներքին յարկը ճաշի հրաւիրելով կըսէ . « Գուք ճաշերնիդ ըրէք , ես ալ երթամ ձեր ամէն մէկուն 1500 ական դահեկան ճարեմ սենեկէս » : Ասոնք երբ ճաշ կընէին , վանահայր իւր սենեակըն մտնելով՝ դուռն ներսէն կը գոցէ , եւ պատահանի սեմերը քակելով վինք վար կը նետէ խոյս տալու . վանքին արեւելեան կողմէն քառօրդ մը հեռի երթալով ընկուղի ծառի մը վրայ կելլայ , եւ ժամ մը հոն կ'սպասէ մինչեւ որ Քիւրտեր վանուց ամէն գոյքերն՝ ոչխար , տաւար , ցորեն , իւղ ինչ որ կը դառնուի կը տանին , եւ ինքն կուգայ աւերակը տեսնելու . վանք կողտալուած ատեն միայն դմբեթին դադաթան

խաչը կը մնայ . Յունիս 20 ին դարձեալ կու-
 գան զայն եւս կիջեցնեն . դժբեթին բարձրու-
 թեանը նայելով մարդ կը զարմանայ թէ ինչ-
 պէս կրցեր են իջեցնել . զարմանալին այն է
 որ խաչին հետ 40-50 քաչ ծանրութեամբ գա-
 գաթան մարմարիոնն ալ առեր են : Նոյն տար-
 ուան մէջ կողոսպեր են նաեւ Ուրանիոսայ Ս .
 Ստուածածնայ վանքը , եւ բոնի գրաւեր են
 վանուց անշարժ կալուածներն վանահայրը ար-
 տաքսելով : Մուրատ ջորի մը կը զըրկէ վանուց
 մէջ ձրի պահուելու , գոմէչը կը զարնէ սորա
 ջորիին , եւ դոյզն ինչ կը վիրաւորէ , մէկէն
 վանահօր վրայ յարձակելով 2500 դահեկան գին
 կը պահանջէ . կատարուին վանուց ծախիւք ջո-
 րին դարմանել տալ , եւ 1800 զչ եւս վրայ տա-
 լով կազատին : Այս վանք՝ որ շէն եւ հարուստ
 էր , այժմ գրեթէ աւերակ դարձած է Խօրօզ-
 ցի անհամար բարբարոսներէ : միայն Մուրատ .
 Խորաֆիլ , եւ Սալման անուն անձինք բռնուած
 են ցարդ , միւսներն համարձակ կը շրջին ա-
 ռանց ո եւ է մէկէ մը վախնալու :

Արիֆ պէյի ջորեպան Ազիզ եւ Ռիսթէմ
 անուն քիւրտերն՝ Քերէմ պէյի խրատիւք Բա-
 րեձորոյ վանքը կը կողոսպեն . Ազիզ բանտար-
 կուած է , իսկ Ռիսթէմ տակաւին ձերբակալ-
 ուած չէ : Արիֆ եւ Սալիհ պէյերը որ տէրու-
 թեան սնտուկէն 3500 դահեկան ամսական
 կ'ընդունին ասոնց ջորեպանը վանք կը կողոսպ-
 ատէ , իրենք ալ տարօնացուց 28 արտերը . եւ

Խօպանց գիւղի զաղթականաց արտերը՝ եւ
 Փալաձորու արտերը կը դրաւեն . թո՛ղ ուրիշ
 գրկանք եւ բռնութիւնք՝ որ հասուցած են ու-
 զորմելի Հայոց վրայ : Հայք ամէն տարի պար-
 տին ասոնց ցորենը , խոտը հնձել , եւ կալ ընել
 որ օր առաջ մունեալիկի միջոցաւ կաղդարար-
 ուի մանրազներ պատրաստել :

Քերիմ պէյ՝ որ իւր տունը Խուպ գիւղի
 մէջ շինած է , ուր տեղ չորս տուն Հայ մընա-
 ցած է , միւսներն նորա բռնութիւններէն գաղ-
 թած են : Այս պէյ սպաննած է Գարօնիս գիւ-
 ղի ըխիս Սիսօնը . եւ Խաւպանց գիւղի ըխիս
 Զօգիկը . սորա իշխանութեան տակ քահանայ
 չգտնուելուն՝ կարասուցի Տ . Գրիգոր քահանան
 կ'իթեմէ . ասի Ս . Խաչի վանահայր Սահակ վար-
 դապետի հրամանաւ անցեալ ձմեռ հիւանդի մը
 հաղորդութիւն տալու համար Տարօնիս կեր-
 թայ . Պէյն քանի մը Քիւրտ հոն զրկելով քա-
 հանային ոտքը , ձեռքը կապած իրեն բերել
 կուտայ իբրեւ բանտարկեալ . եւ երբ քահա-
 հանայն կ'ներկայացնեն . կրօէ , ի՞նչ իրաւամբ
 իմ հայերու օրէնք կատարելու կուգաս ինձ-
 մէ հրաման առի՞ր . ողորմելի քահանան գը-
 լուս խոնարհեցնելով ասոր սուրի առջեւ կը
 կայնի . ի՞նչ պատասխանելը չ'գիտեր , երբ
 նա կտտիպէ պատասխանել , քահանան դող-
 դոջուն լեղուաւ կըսէ , հիւանդի համար կան-
 չեցին , ես ալ եկայ իմ հողեւոր պարաքս կա-
 տարելու . առ այս , կրսէ : Պէյըն , պարտիս վը-

ճարել իրրեւ տուգանք 500 դահեկան եւ օրինաւոր երաշխաւոր մը տալ, ուրիշ անդամ չ'զգալու . խեղճը որ ամբողջ կենացը մէջ 500 դշ տեսած չէր, կշուարի կմնայ : Պէյին ձեռքը ոտքը կսլաքնէ, չօւնիմ կըտէ, բայց նա ասոնց ոչ մէկուն անսալով կը՛հրամայէ ծառաներուն որ զանի ծառին կապեն ու ձեծեն մինչեւ որ վճարէ . անողոքելի կերպով կը դանակածեն, կը հայոյնեն, կը խայտառակեն եւ քովը զըտնուած վեց դահեկանը առնելէն վերջը, երաշխաւոր մ'ալ կառնեն այլ եւս գիւղերը չը շըրջելու համար, ապա կարճակեն :

Այս պէյի ըբաժնէրն անհամար են . գերեղմանոցի մարմարեայ տրճանները իւր տանը գէմը կանգնել տուած է, եւ զուարճանալու համար երբեմն հրացանի կրթութիւններ կընէ նշան առնելով :

Կարասու, որոյ մէջ կը նստի Միւտիր . այս գիւղին մէջ կը բնակին Հաշամ, Հաճի Սալէհ, Մալայ, Իպրահիմ, եւ Նուսուֆ անուն բարբարոս քիւրտեր, որք կիշխեն գիւղի Հայոց վրայ . զասոնք կեղեքելէն, հարսասահարելէն, կիները բռնարարելէն յետոյ, իրենց երկրագործական, եւ տնական ծառայութեանց մէջ եւս կաշխատցնեն ձրի . այս գիւղի Սահակ անուն ազգային մը՝ որ Խիզանայ մէջ այսօր երեւելի ընտանիք մը կը համարուի, եւ իրօք նահապետական ընտանիք մը կը կազմեն, մէկ քանի ցեղ անցած մէկ տեղ կը բնակին, եթէ

ճիւղահամարութիւն ըլլայ, ամուսնական օրէնքը կը ներէ որ զիրար առնուն . Սահակ՝ որ ութնամեայ ծերունի մ'է, կիշխէ տան ամէն գործոց . եւ երկրագործական կառավարիչ է, Նուսուֆ ասոր տան վրայ կը յարձակի կողոպտելու . երբ նա կը լսէ ու ձայն կը հանէ, հըրացան մը կը պարպէ Սահակին, որոյ գընտակը դրան կը հանդիպի, եւ մինչեւ ցարգ տեղն կ'երեւայ 'ի նշան նորա գողութեան եւ բարբարոսութեան : Հաշիմ գիւղի Հայերը հարբատարելով, կեղեքելով, պարտաւորեցան մաս մը զաղթականութեան զիմել : մնացեալք դառն աղքատութեան մասնուիլ, զօրքերն ափ ձերբակալեցին, քիչ մը ժամանակ բանտը կենալէն վերջը յաջողեցաւ ազատիլ :

Խիզանայ աւերակ քաղքին մէջ կը բռնակին Մալա Մահմատ (դատաւոր) եւ իւր եղբարք Մըհէ եւ Ահմէտ . Մըհէ՝ Հայ կին մը տաճկացիներով քովը կը պահէ, Ահմէտ կառավարութեան անդամ է, ինքն եւ իւր եղբայր ժողովոյ անդամակից են, սքբա են Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյ աւերման պատճառ . . . :

Ամենէն վատթար եւ նմանը չը տեսնուած բարբարոսք՝ Գուլբիք եւ Հրիթ կոչուած գիւղերու բնակիչներն են . Գուլբիքը երեւելիներն են . Սօճի Մահմուտ, իւր որդին Հասան . Յարզ աղա, իւր որդիք Բաշիտ, Ահմէտ, Մէհատին, Յաքի Ահմէտ, զատէ, Յաքի Եահեայ, Մըզղազ, Մալա Իպրահիմ, Յաքր Եու-

սուֆ, Սօֆի Ալի, Շէմսէլահն . Խալիֆէ եւն, Իսկ Հրուժուհիներն են, Ֆաքրի Խալիֆ . Մէրան, Բըզզէ . Պազիթ Ազի որդիք, Ալի եւ Մազմուտ, Շամօ եւ այլն : Այս երկու զիւզի մեծ եւ փոքր ընակիչք թէ եւ բարբարոս են, բայց վերոյգրեալք առաջին կարգէն են, եւ կը հըրամայեն միւսներուն . սոքա թշնամի են եւ կեղեցեաց սրբութեանց եւ կրօնի . . . ասոնք կողոպտեր են Խոզրակատարու վանք, Աուլթիքայ Ս. Գէորգ եկեղեցին, Փերինդու, Մօձկօնիսայ, Հըրիթու եւ Աւրանիսայ եկեղեցիները, եւ Պայագիտու պատերազմէն Շէյխ ձէլալէտաիին հետ դարձած ատեն անհամար վանքեր եւ եկեղեցիներ կողոպտելով չափազանց դոյք եւ եկեղեցւոյ սպասք բերեր են . կը հաւասան թէ մինչեւ Եջմիածին կողոպտելու դիտաւորութիւն ունեցեր ու Ֆաքրի Հասան, Ֆաքրի Օսման որ այժմ սպաննուած է, եւ Բաշիտ քանի մ'արբանեակներով գնացեր զիւզի մը մէջ մէկ քանի օր հիւր կենալէն վերջը՝ չեն յաջողեր իրենց նպատակին հասնիլ . նա եւ փորձեր ըրած են Աղթամար մտնել եւ չեն յաջողած : Խիզանայ Հայք արտասուտթոր աչօք կը պատմեն ծննդեան տօնին Գուլբիքայ մէջ կատարուած հանդէս մը . քիւրտերէն մէկ քանին եկեղեցւոյ զգեստներն կը հաղնին, գըլտիսին թագ դնելով ժամարարի ձեւ կը մըտնեն, մէկ քանին ալ գպրաց շապիկներ կը Հագնին ձեռքերնին ըուրվառ, եւ խաչեր ու-

սերնուն վրայ բարձրացնելով, խուռն բաղմութեամբ եւ աղաղակներով կը տանին գետը նետելու եւ իրենք ջրին եզերք շարուած կակսին քրիստոնէից հաւատոց, կրօնից եւ եկեղեցւոյ սրբութեանց հայոյութիւն տեղալ, վերջը կուգան Հայոց կըսեն թէ մի՛ գանգատիք մեզմէ . ձեր Խաչեր ջուրը նետեցինք սր մեր վրայ չը բարկանան ու զմեզ չը պատժեն . համարեցէք թէ ձեր խաչեր եկեղեցւոյ մէջ կը կենան, վասն զի քահանան ինչ պաշտօն որ պիտի կատարէր, մենք նոյնը կատարեցինք » :

Ասոնք տեսնելով եւ լսելով թշուառ հայերն գաղտնի արտասուք թափելէ գաս՝ ուրիշ պատասխան մը չէին կրնար տալ :

77 Օգոստոս 13 ին Հայ Հըրէթ գիւղը ընակիչներէն Խաչիկ անուն անձի մը կին լեռնէն իջած ժամանակ Մերան ձանրան ասոր հանդիպելով մէկէն վրան կը յարձակի ու հըրացանով կսպտոնայ, որ անձնատուր ըլլայ, կնոջ աղերսանաց եւ թախանձանաց չանսալով վերջապէս կառնու տուն կը տանի . ու իրեն ամուսին կընէ, Հայերը թէպէտ կառավարութեան կը բողոքեն, սակայն կառավարութիւնն ալ յիշեալ չարագործէն վախնալով անկարելի կըլլայ կինը առնուլ : Այս տարի գօրք գալով Մերայ լեռները փախուստ կուտայ, կինը պատեհ առիթ գտնելով խոյս կուտայ Մերայ տունէն եւ կը դիմէ տեղւոյս ա-

աջնորդին, որն որ Աղթամար կը դըրկէ ժամանակ մը հոն կենալու համար:

Այս կինը աղիոզորմ կը պատմէր իւր կրած նեղութիւններն՝ որ մարդ առանց կաթիլ մ'արցունք թափելու չկրնար մտիկ ընել

. . . միայն սա մէկ կտորն պատմելով բաւականամբ. կըսէր թէ Մերանի անկողնոյ երեսներ չուրջառ ինն. երբ ննջելու կըլլայինք կսկսէի լալ. անգութ Մերան բռնն զօրութեամբ վրաս կ'արձակէր ու դանելով կըսէր թէ ի՞նչ կուլաս, քո հայրենի եկեղեցոյ եւ կրօնի սրբութիւններն առնք չե՞ն որ անկողին շինած քեզ հետ վրան կը պառկիմ եւ կը զուարճանամ, եւ մի խանգարեր իմ զուարճութիւնս գիտցած ըլլաս որ զքեզ կսպաննեմ եւ այլն . . .

Մամբռուեր կամ Հեմբան

Տեղւոյս Հայոց վիճակ խիստ ցաւալի է. որոնք իրենց տուն եւ բնակութիւն թողլով ցիր եւ ցան եղած անհովիւ ոչխարի նման աշխարհի երես սփռուած են: Այս երկիր խիստ բարեբեր է. մրգեղենք առատ, ոգն առողջարար, ջուրերը զով, բայց աւաղ որ Հայերը զրկուած են այս ազդի ազդի բարիքներէ եւ իրենց հայրենիքը ամբայ թողած օտարաց զըններն կը բաղխեն պատառ մը չորաբեկ հացի

համար. այո գեղեցիկ աշխարհ՝ որ ժամանակ մը Հայաստան էր, այժմ վայրենի դազանեւրու, եւ թոչնոց բնակարան դարձած է, որչափ ցաւալի տեսարան մ'է, անթիւ դրախտանման պարտէզներ, ընդարձակ այգիներ, կանանչագեղ դաշտեր, խիտ անտառներ, եւ յըստակ զով ջուրեր, վրանաբնակ բըրթաց ձեռք տեսնել. հոյակապ եկեղեցիներ աւերակ եղած, սրբութիւնք կողոպտուած. վանքեր բըրթաց բնակարան եղած է. այս երկիր մէջն է Ապրանից Ս. Խաչ Հռչակաւոր վանքը՝ որ Պերվարու Օսման պէյ կոչուած բարբարոսի բռնակութեան տեղին է այժմ. նաեւ Դերժկու Ս. խաչ եւ Ս. Կարապետ վանքեր որ քիւրտեռէն կողոպտուած անաէր եւ ամայի կը մնան: Այս նահանգի մէջ Մայիսի սկիզբէն մինչեւ Սեպտեմբերի վերջ՝ Ալքանցի կոչուած քիւրթեր խումբ խումբ վրանսին կը կանգնեն, եւ անոնց գլխաւորներն են, Զօրու, Մահմէտէ Շահպազ, Լալօք Թելօ, Ամար, եւ Մըհէ անուն բռնաւորք, որոնք խմբովին Հայոց վրայ յարձակելով ամեն տեսակ հարստահարութիւնք, կանանց բռնաբարութիւն, առեւանգութիւն, զրկանք, եւ կեղեքում ընելէ յետոյ այգիներ, արտեր, եւ ոչխար, տաւար իրենց իշխանութեան տակ կառնուն. Հայք տեսնելով որ այլ եւս չեն կրնար այս կեղեքմանց տանիլ, բոլորը մէկէն իրենց ընտանեաց ձեռքէն բըռ-

նելով աստ անդ ցրուելու կրատիպուն :

Ասոնք դաղթելն ետքը քիւրթեր կտրեն երկրին , եւ Հայոց տուներ կը քանդեն վայտերը վառելու համար :

Այս պէյերու եւ քիւրտերու բարբարոսութեանց դէմ տեղւոյս քրիստոնեայք բողոքած չեն , վասն զի խիստ կ'զախնան , եւ ուրովնեաւ իրենց ամէն ինչը , եւ մինչեւ կեանքերնին ասոնց ձեռքն է , ինչպէս ուզին այնպէս կրնեն :

Քրիստոնեայք իրենց պարանոցն ասոնց սուրին առջեւ խոնարհեցուցած են . կին ուզեն կը տանին , օրիորդ կառեւանդեն , կալուածներն ամբողջ իրենց ձեռքն է . Հայք կը սերմանեն կը հնձեն ամառը սաստիկ տաքուն հունձքէն վերջը երեք մասը պէյերուն եւ քիւրտերուն կուտան , եւ մէկ չորրորդ մասը հազիւ կը մնայ իրենց : Արչափ որ Հայք եւ Ասորիք իրենց երկիրէն կամ ճշմարիտ խօսելով տգիտութեան ասոնց բռնակալութեան դէմ չեն բողոքած , քայց Տիգրանակերտու եւ Սղերդու կառավարութեանց յայտնի է սոցա չարութիւններն եւ խափե հրամաններ տեղաց զասոնք ձերբակալելու , եւ Ապրիլ 8 թուականու զօրք զրկուեցան մի քանի անգամ եւ վերջապէս կրցան միայն Շէրիֆ եւ Թէշի պէյեր ձերբակալել եւ Սղերդ տանիլ :

Գաղթականութիւն Խիզան գաւառի

Կարեւոր կը համարվմբ հոս ցանկ մը պատրաստել , որով ընթերցողք զիւրաւ կրնան գտնալ թէ քսան տարի յառաջ բարբարոս քիւրտերու բռնակալութիւններէ Հայոց մեծագոյն մասը դաղթեր , եւ հիմա Խիզանայ Հայոց թիւը որչափ մնացած է , եւ այս ցանկը քննութեամբ ստուգուած է . ասով կը զիտցուի նաեւ Հայ գիւղօրէից եւ եկեղեցեաց թիւը :

ԲՈՒՆ ԽԻՉԱՆ

Անուանք գլխգործից	20 տարի լսուաց	Տու.ն	Այժմ Եկեղեց	Անուանք Եկեղեցեաց
Վերին Կարսու	40	40	1	Ս. Սարգիս
Ներքին » (1)	69	5	1	Ս. Աստուածածին
Կապան »	45	0	0	
Տարօնիս	30	48	1	Ս. Աստուածածին
Բրօնիս	16	43	0	Ս. Աստուածածին
Խուբ	30	3	1	
Խոււղանց	40	2	0	Ս. Անանեայ
Էջու. (հին անուն այդեճոր)	20	8	0	Ա. Երակ
Անդենց	45	8	1	Շէլիս ձէլ. քանդեր է
Փայլածոր	100	1	0	Քիւրաներ քանդեր
Միջին թաղ	8	0	0	
Փաթեր	42	0	0	
Քէլաման	46	0	0	

(1) Ա. Աւանդութեամբ կը պատմուի թէ այս գլխգործիցը ունեցեր է .

Քօլմաս	40	0	0	0	Ս. Յարութիւն
Պէլլթանի	40	0	0	0	
Խիզան բերդաղան աւերակ քաղաք(2)	50	1	1	1	
Խաղաւքան	40	0	0	0	
Հայ Հքրիթ	100	20	4	4	Ս. Սահակ
Շէն	80	42	4	4	Ս. Մեարոզ
Անիկիս	20	0	1	1	Ս. Սահմանաս
	652	101	8	8	
Շեհանոր	400	5	4	4	Ս. Սահակ
Լի	45	4	1	1	Ս. Սարգիս
Լ. օրծօնք	22	8	1	1	Ս. Սարգիս
Վերին Պախուր	7	0	0	0	
Ներքին »	20	0	1	1	Ս. Սիմէօն
Քալքանիս	42	0	0	0	
Պէսոյէնք	12	0	0	0	

(2) Ասոր նախկին թիւ ստորոգ չգրացուիր , աւանդութեամբ կրօնն . սիկի գրչերուան մէջ 1500 տուն գաղթեր են , եւ թէ քաղաք չէն եղած ժամանակին 4000—5000 տուն Հայ բնակիչ ունեցեր է .

Փարս	8	3	0
Իսրայել	50	26	4
Իսրայելի	30	17	1
Մանդինց	40	7	1
Մահմուտանց	20	40	1
Պրոչէնց	20	7	1
Անապատ	42	4	1
Փարս	40	4	0
Եղանց	40	6	0
Նորայէն	20	45	0
ՏԻ	40	26	1
Ս. Խաչ	22	45	1
Ազգօր	25	4	0
Ուրանիոս	90	60	1
Շիրէզ	40	0	1
	1205	309	24

Ս. Սահակ
Ս. Աստուածածին

Ս. Աստուածածին
Ս. Անտոն
Ս. Գէորգ
Աւերակ

Ս. Աստուածածին
Ս. Առաքեալ
Աւերակ
Ս. Քոփմաս
Ս. Գէորգ

Փարս
Իսրայել
Իսրայելի
Մանդինց
Մահմուտանց
Պրոչէնց
Անապատ
Փարս
Եղանց
Նորայէն
ՏԻ
Ս. Խաչ
Ազգօր
Ուրանիոս
Շիրէզ

Սպայկերս

Օղանդ	20	7	4
Հուրուր	30	5	4
Ներբան	40	3	0
Վէրին Կուէնց	46	6	4
Ներքին	25	20	4
Հաշվան	40	30	4
Սեւթար	48	40	0
Բաղնց	20	48	4
Լուայ	40	8	0
Թաղ	42	8	0
Կէղէս	25	3	4
Տանձլոս	8	4	0
Մատ	20	44	4
Գայտ	25	6	0
Ջոն	30	16	4
Տուազուուկ	40	27	0
Կրաւ	48	5	1

Ս. Գէորգ
Ս. Սարգիս

Ս. Ստեփաննոս
Ս. Սարգիս
Ս. Երրորդութիւն

Ս. Քէորդորոս

Ս. Սարգիս
Ս. Սահակ
Ս. Աստուածածին
Ս. Առաքեալ

Օղանդ
Հուրուր
Ներբան
Վէրին Կուէնց
Ներքին
Հաշվան
Սեւթար
Բաղնց
Լուայ
Թաղ
Կէղէս
Տանձլոս
Մատ
Գայտ
Ջոն
Տուազուուկ
Կրաւ

ԽԱՆՈՒՆ
 Ներքին Հուրուք
 Խաթ

Նըղարի ազն
 Քաստ
 Քերթակ
 Սորի

Մամրուներ
 Կօնէա
 Գուղէնց
 Մօտ
 Մէշայ
 Քէն աղբիւք
 Հարաթ
 Հարանդ
 Հաւախօս
 Կարնայ
 Պարկանց

22	7	0
14	3	0
26	40	4
420	25	4
42	2	4
50	6	2
45	0	4
42	0	4
20	0	4
40	0	4
40	2	2
40	4	4
40	0	4
48	0	4
42	0	4
25	4	4
30	2	4

Աւերակ
 • Աստուածածին
 Ս. Աստուածածին
 Ս. Սինջօն
 Ս. Աստուածածին
 եւ Ս. Քրիստոսօր
 Ս. Յայրք
 Ս. Սարգիս
 Ս. Գէորգ
 Ս. Մինաս Ա. Սահակ
 Ս. Քրիստոսօր
 Ս. Պօղոս Պետրոս
 Ս. Աստուածածին
 Աւերակ
 Ս. Կիրակոս
 Ս. Գէորգ

Ազարանց
 Սէլա
 Օդ
 Բէան
 Կթանց
 Հոյնտանց

Էրուհ
 Ջուրնայ
 Պուխ
 Մըղրայ
 Ավին
 Նաղապին
 Սիւսաք
 Մըրջ
 Սիֆօր
 Սօք
 Պօթիկ

60	3	4
60	4	4
30	3	4
48	0	4
30	0	4
47	4	4
46	6	4
40	4	4
20	4	2
20	40	4
50	45	4
40	7	4
40	0	0
45	0	0
20	0	0
46	0	4
2440	585	64

Ս. Աստուածածին
 Ս. Աստուածածին
 Ս. Թովմաս
 Ս. Գէորգ
 Ս. Սարգիս
 Ս. Պօղոս Պետրոս
 Ս. Աստուածածին
 Ս. Կիրակոս
 Ս. Գէորգ Ս. Վրդն.
 Ս. Շմաւոն
 Ս. Գէորգ
 Ս. Սինջօն
 Աւերակ
 Աւերակ
 Ս. Աստուածածին

Աստիճիք

Ա. վազ
Գ. նձիկ
Սէրուս
Հաքնձէ
Սէրուէրուս
Դէրըկ

70	40	1	Ս. Թուումս
72	20	1	Ս. Ստեփաննոս
30	40	2	Ս. Եփա Ս. Գորգեշ
50	3	1	Ս. Թուումս
30	40	1	Ս. Մարիամ
45	6	1	Ս. Եղեշէ
267	50	7	

Կարկարու ձոր քանի մը կտոր Հայ գիւղեր կը գտնուին, որոնք Հիլանու վրայ են, բայց անոնց վրայ ուսոյց տեղեկութիւն չունենալնուս մեր ցանկէն դուրս թողուցինք:

ՊԱՆՈՐԱՅՔ ԽԻՉԱՆԻ

1. Խիլանու Պ. Խաչ

Այս վանքը՝ Խիլանու արեւելեան կողմը անաստախիտ բարձր լեռան մը գլուխ շինուած է. ըստ հին կոնդակի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, եւ Տրդատ Թագաւոր շինած են, կը գտնուի սոստ կենաց փայտի մասունք. հին ձեռագիր շատ ունեցեր է, սակայն Քիւրթեր կողոպտելով տարեր են, եւ մաս մ'ալ փոտած են. այնպէս որ ձեռք առնուելուն պէս մոխիր կը դառնայ. շէնք ընդարձակ եւ գեղեցիկ է, Տաճարը 60 ոտք քառակուսի, եւ 3 խորան, 2 վերնատուն ունի, աւագ խորանի տակէն կը վազէ առատ ջուր, եւ եկեղեցւոյ մէջէն կանցնի. արտաքին շէնքերու տակէն դուրս կը վազէ: Գմբէթ խիստ բարձր է եւ գեղեցիկ, ունի լուսամուտ 3:

Գարպատի լայնութիւնն է 50, եւ երկայնութիւն 20 ոտք. 2 սեղան, եւ 3 լուսամուտ ունի, եւ աջ ու ձախ կողմերու պատերու մէջ

սքանչելի վարպետութեամբ սլահարաններ շինուած են : վանքէն դուրս 2 կամարակապ աղբիւր ունի , զով եւ առատ ջուրեր կը վաղէ . տեղւոյն օդ մաքուր , եւ դուարձալի է . արտաքին շէնքեր Արտի վանահայր Սահակ վարդապետ նորոգեր է . վանուց շինութեան թըուականը քիւրթեր տասպարով եղծեր են . այս տեղ ուսումնարանի յարմար է , եթէ բարեկարգութիւն ըլլայ : 1/2 ժամ հեռու է , Ս. Սաչ գիւղ :

2. Բարեճորոյ Ս. Աստուածածին

Խիստ դուարձալի ձորի մը մէջ շինուած է հին կոնդակ կորսուած . ձեռադիր գրեանք , վանահարց անդուշութենէն փոտած , եւ մըկանց կերտեղած է . այժմեան վանահայրն է Մ. Մարգար անուն անձ մը , որ իւր ընտանիքով եւ զաւակներով մէջը կը բնակի , ու կալուածներուն կը տիրէ . եկեղեցին անբարեկարգ , եւ անամբուր վիճակի մէջ է . Տաճար հասարակ մասան մըն է . ցորեն , կորեակ . անական կաշ կարասիք մէջ լեցուած . . . Տաճարի լայնութիւնն է 24 , եւ երկայնութիւնն 30 ոտք , 3 խորան , եւ 5 լուսամուտ ունի առանց սեան . իսկ տարպասի լայնութիւնն է 28 , եւ երկայնութիւն 34 ոտք . 4 խորան , 3 լուսամուտ ,

եւ 4 սիւն ունի . 2 աստիճանաւ կելնուի տաճար : ներսի , եւ դրսի խորաններ իրարու վըրայ հաշուելով , 7 խորան Ս. Աստուածածին կը կոչուի : Շինութեան թուականն չերեւիր . Տաճարի վրայ կոխուած է միակտոր ընկողջէ քանդակադորձ դուռ մը , որոյ թուականն է Ն. Դ. արտաքին շէնքեր նսեմ եւ խարխալեալ են . դուրսի կողմ ունի կամարակապ աղբիւր մը , այս վանուց շուրջի գիւղեր այժմ քրթաց ձեռքըն է .

420

3. Խիզան քաղաքի Ս. Յարութիւն

Բերդէն դուրս գեղեցիկ բլրակի մը վրայ շինուած է , որոյ արեւելեան կողմը գերեզմանոցն է . արեւմտեան կողմը կանանց եկեղեցին դալու ճամբան է , հիւսիսային կողմն է արանց , եւ հարաւային կողմէն կանանց դուռ . բլրակի տակ կը զաղէ գետակ մը , որոյ վըրայի կամարակապ կամուրջ , որ եկեղեցւոյ ճամբան է , Շէյխ քանդած է : Շէնք խիստ գեղեցիկ եւ օրինաւոր է . եկեղեցւոյ երկայնութիւնն է 36 եւ լայնութիւնն 42 ոտք . 3 խորան , եւ 1 աւանդատուն ունի , լուսամուտ 7 , շինութեան թուականը անյայտ է , քանզի Շէյխ լսըն քակեր է արձանադրի մարմարեայ քար : որոյ տեղ 4 1/2 թիղ քառակուսի կը կենայ . «Շի-

նող Ս. եկեղեցւոյս զպարնէվատ յիշեցէք 'ի Քը-
րխտոս» գրուած մը առանց թուականի ասի-
սո՛ս, հազար ասիսո՛ս, որ այս փառաւոր ե-
կեղեցին զարդարող սրբատաշ քարեր, այժմ՝
Շէյխու առն կը զարդարեն :

4. Գամաղիեյու վանք

Այդեճոր(1) կոչուած գեղեցիկ եւ վայե-
լուչ վայրի մը մէջ Քչինուած է, տեղւոյս օդ
անուշ է. իսկ ջուրեր նուաղ՝ եւ տաք. հին
կոնդակէն քաղած եմք հետեւեալ տողեր, ո-
րով կը վաւերացուի Ս. Թաղէոս առաքեալ չի-
նած է :

«Յորժամ Ս. Առաքեալն Թաղէոս եկն 'ի
յայս բերելով ընդ իւր զգեղարգն՝ եւ զփուշ
պսակն. եւ եղ 'ի մայր մեր Էջմիածին. դարձ-
եալ Ս. Առաքեալն Թաղէոս ունելով ընդ իւր
բազում նշխարն, եւ բեւեռ աջոյ ձեռին՝ եւ
եղ 'ի վանս Ս. Աղբերկայ, դարձեալ եկն 'ի
յայս բերելով ընդ իւր զկենդանազիր պատկեր
Ս. Ասառածածին(2) որ նկարեալ էր 'ի Կեպե-

(1) Այժմ Էկու կըսուի :

(2) Բարթողիմէոսն է պատկեր բերող բայց
չեմք զիտեր ինչպէս Թաղէոսին կը վերաբերե-
ցնէ, կոնդակագիր :

րիոյ տախտակակոչ. եւ եղ 'ի Հոգոյ վանք, որ
է Խուշապ, դարձեալ եկն 'ի յայս որ է Խի-
զան, ունելով ընդ իւր զգլուխ սրբոյն Գամա-
ղիէլու, որ բերեալ էր յերկիր Խիզան. զոր
ինք կամեցաւ, եւ տեսեալ զվայրն որ կոչի՝
այդեճոր, յոյժ ազնիւ եւ վայելուչ, եւ եդ անդ
զբոլոր սկաւառակն որ է գլուխ Գամաղիէլին.
եւ շինեաց վայելուչ եկեղեցի, յանուն Աստ-
ուածածնայ, եւ եդ անդ մասն ինչ կենաց փայ-
տէն. արար վանք, եւ տեղիս ձգնաւորաց, որ
կայ հաստատ մինչեւ ցայսօր. եւ առնէ բա-
զում հրաշս եւ սքանչելագործութիւնս, 'ի դի-
ւանարս, եւ այսահարս, 'ի ցաւագարս, մանա-
ւանդ որք հաւատով դիմեն գան առնա. Աս-
տուծով առնեն զառողջութիւն հոգոց, եւ մարմ-
նոց իւրեանց . . . » :

Եկեղեցին փոքրիկ է, եւ գմբէթաւոր.
երկայնութիւնն է 17, եւ լայնութիւնն է 16
ոտք. լուսամուտ 2 սեղանի մեծութիւն 12 ոտք
է. գմբէթի շուրջ զբաէն 36 ոտք արտաքին
շէնքեր նսեմ, եւ խորիւսլ են. փանտայրն
է Տ. Վարդան հարիւրամեայ քահանայ մը. ո-
րոյ աչքնր տեսութենէ տկարացեր են². եւ խար-
խափելով կը քալէ. ձեռագրեր քիւրտերէն կո-
ղոստուած են, վանուց միւս ապրանաց հետ,
քանի մը կտոր փոտած գրեանք կը գտնուին.
որք ձեռք առնուելուն պէս մոխիր կը դառ-
նան : Վանուց շինութեան թուականը անյայտ
է. սակայն գմբէթի նորոգութեան թուականն
է Գ. 3. Թ :

5. Ուրանիայ Ս. Աստուածածին

Ուրանիա գիւղէն 20 բոսլէ հեռու դաշտի մը մը մէջն է, արտաքին շէնքեր Խօրօզցոց բռնութենէն քայքայեալ են. հին գրեանք, եւ կոնդակ միւս ապրանաց, եւ սրբութեանց հետ քիւրտեր կողոպտեր տարեր են. շէնք գեղեցիկ է եւ վայելուչ. տաճարի երկայնութիւնն 40, եւ լայնութիւն 36 ոտք. 3 խորան եւ 6 լուսամուտ ունի. շինութեան թուական եղծուած. վանահայրն քիւրտեր վճռուեր են. եւ գրեթէ իրենց իշխանութեան տակն է.

6. Բագէնց Ս. Աստուածածին

Սպայկերտու Բագենց գիւղէն 10 բոսլէ հեռու, դաշտի մէջ կառուցեալ է այս փոքրիկ վանք. եկեղեցւոյ լայնութիւնը 30 եւ երկայնութիւնը 33 ոտք. խորան 1, լուսամուտ 2, ո՛ր ժամանակի շէնք ըլլալ ստոյգ չգիտցուիր. որովհետեւ հին կոնդակ, եւ գրեանք, կամ քիւրտերէն կողոպտուեցան, եւ կամ վանահայր անդուշութենէն կորսուած են. արտաքին շէնքեր հին ձեւ, եւ խարխարեալ են. վանահայ-

րըն է Սրիճոն անուն անձ մի, որ վանուց ներքին ծախսեր հոգալու համար տարեկան 3 գըրիւ(1) ցորեն կուտայ, մնացեալն իւր ուղածին պէս կը վատնէ:

7. Շիրիցից վանք

Մատ գիւղէն 4 ժամ հեռու, անառիկ լեռան մը գլուխ կառուցուած է այս գեղեցիկ վանք, Ս. Սկաւառակ անունով. հին կոնդակին նայելով լուսաւորչայ շէնք է. այս բարձր լեռան գլուխ կը բղխէ զարմանալի զովջուր. օղը մաքուր է, եւ չորս կողմը խիտ անտառ, բարձր եւ գեղեցիկ գմբէթ մ'ունի. տաճարը՝ 20 ոտք քառակուսի. 1 խորան, եւ 3 լուսամուտ ունի, դարպասն 30 ոտք քառակուսի, 2 սիւն, եւ 3 լուսամուտ ունի. Արտաքին շէնքեր խանդարեալ վիճակի մէջ են. վանահայր Տ. Յովհաննէս քահանայն. շինութեան թուականը չկայ:

8. Հգարու Ս. Աստուածածին

Մօրի գիւղէն 1 քառորդ հեռու լեռան մը

(1) Սպայկերտու գործածական քոս. իրենք գրիւ կըսեն, ըստ զրարաւին,

տակ շինուած է այս փոքրիկ բայց դժբեթաւոր վանք մ'է . եկեղեցին 25 ոտք կառակուսի է . խորան 1, եւ լուսամուտ 3 . ասոր դաւիթի մէջ կը բղխէ քաղցրահամ ջուր , արտաքին շէնքեր քիւրտեր խանգարեր են . վանահայրն քրթաց երեսէն փախուստ տուած է . հին կոնդակ , եւ մատենագիրք միւս սրբութեանց հետ կողոպտուած , եւ այժմ անտէր եւ ամայի քրթաց ձեռքն է անշարժ կալուածները :

Գ. Ապարանից Ս. Խաչ

Այս հռչակաւոր վանից հին կոնդակէն քաղած եմք հետեւեալ տողեր , « Եւ ընդ Աստուածային օրհնութեան ծախիւք սիրելիք վանն ապարանից սուրբ Խաչի պատմութեանց , նախ եւ առաջ եկեղեցի մի էր անուեն սուրբ Կարապետին , եւ Գաւիթ ճգնաւոր եւ պիսկոպոսի գերեզմանն էր 'ի մէջ խորանին . եւ Առաջնորդ վանից Ս. Ստեփաննոս որ ունէր զմանկլիկ ճգնաւոր իւր սպասաւոր . ասէ ցնա Ս. Ստեփաննոս առ զվանից Ս. Նշան եւ զնա ժողով արա բեր . . . մտեալ խորան , եւ առեալ զհող գերեզմանից ճգնաւորին , եւ զնապ Ստամպոլ , յորում ժամանակին Կոստանդիանոսն էր թագաւոր , եւ ունէր Բ. որդիս Վա-

սիլ , եւ Կոստանդին , եւ նոյն ամին մեռաւ Վասիլ , եւ բազմութիւն քաղաքին զնացին 'ի թագուան որդւոյ թագաւորին , եւ առեալ մանկլիկ , զօրհնութեան հողն որ 'ի գերեզմանէ Գաւիթի , եւ եդ 'ի վերայ մեռելոյն , առ ժամայն յարեաւ մեռեալն շնօրհօքն Քրիստոսի : Ասէ ցնա թագաւորն , ո՞ր երկրէ ես , նա ասէ Մոկաց ապարանից վանուց , ո՞վ է ասէ առաջնորդ տեղոյն . նա ասէ քեռորդի իմ ըստեփաննոս , ասէ Թագաւոր խնդրեա զոր ինչ կամիտ տաց քեզ , ասէ մանկլիկ տուր ինձ հըրաման երթալ հարցից զառաջնորդն վանից , զոր ինչ խնդրէ ասացից քեզ , մանկլիկն նընջեաց ի ներքոյ ծառոյն միոյ , եւ յերազի տեսեալ զՍ. Ստեփաննոս , որ խրատեաց զնա խնդրել Չ. Ե. մասն ի Քրիստոսէ՛ իսկ Քրիստոսի , է. մասն եդին յոսկէզօծ տապանըն , մարգարտաշար յօրինեցին , եւ ջորոմ մի բեռ մասունք բարձին , եւ Բ. որդիլի թագաւորին , Վասիլ եւ Կոստանդին եկին ի վանք ապարանից Ս. Խաչին յերկոտասան հարար հեծելազօր զնոք , եւ յաւազ ուրբաթին հինմարկեցին դեկեղեցին մինչեւ ի Ս. Խաչ աւարտեցին , եւ զհիմն ի վերայ սրբոց մասանց եղեալ կնդմեցին , եւ զոնազան զարդա ահեղահրաչս չորջ զնովաւ ամին , եւ իբրեւ հարսն երկնաւոր թագաւորին Քրիստոսի պնձեալ զարդարեցին . եւ ամենայն գեղեցկութեամբ որպէս ակամակապ ընդելուզեալ մար-

B

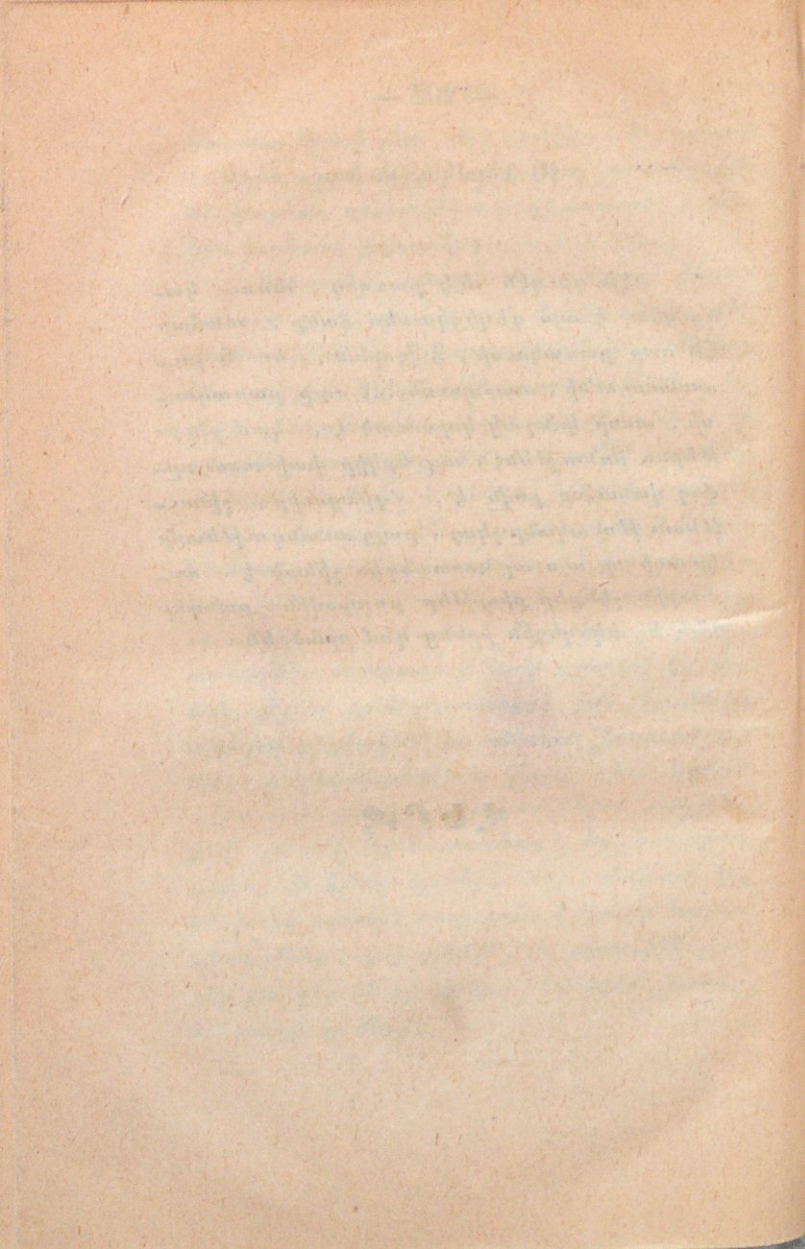
գարտաւ գօտի ընդ մէջ անին , եւ սուրբ
ուխտիս ապարանից սուրբ Խաչ անուանեցին
եւ գարձաւ օրհնութեամբ զՍ. տուած ի տե-
ղիս իւրեանց յընթացում »

Ապարանից գիւղէն մէկ քառորդ հեռո-
կառուցեալ է այս հրաշալի վանքը , որոյ գե-
ղեցկութիւնն եւ ընդարձակութիւնն աննմա-
ն է , սքանչելի է գմբէթի բարձրութիւնն , եւ
չէնք : Չնաշխարհիկ զանգատուն մ' ունի , որ
քիւրթեր խալիսուր են , տաճար 90 ոտք քա-
ռակուսի է , երեք խորան եւ հինգ լուսամուտ
ունի . գարպան 90 ոտք քառակուսի է . 6
սեմերով , եւ հինգ լուսամուտով փառազարգ-
եալ . ձեռագիր մատենանք , եւ սրբութիւններ
ու անթիւ եւ անհամար ապրանք , ոչխար ,
տաւարներ աւարառութեամբ գրաւած է Օս-
ման պէյ եւ իրեն ընտանիքով հոն կը բնակի
տիրելով շարժական եւ անշարժ կալուածոց ,
եթէ բարեկալիցութիւն ըլլայ . եւ Օսման
պէյն արտաքսուի , ուխտաւորներու արդիւն-
քով շուտով կը հարստանայ . եւ հասարակ
դպրոց մը կրնայ պահել , օգը մաքուր է ,
եւ ջուրը առատ , ասոր քովն է սուրբ Կարա-
պետի վանք , որոյ գմբէթն , եւ արտաքին շէն-
քեր քանդեր են քիւրթեր , եւ այժմ անտէր
եւ ամայի կը մնայ :

10 Դերժկու Կ. Խաչ

Սէխ գիւղէն մէկ քառորդ հեռու կա-
ռուցեալ է այս գեղեցկատես վանք , տաճար
60 ոտք քառակուսի , 3 խորան , եւ 6 լու-
սամուտ ունի , տարպուան 50 ոտք քառակու-
սի , ասոր կոնդակ կորսուած է , կամ քիւր-
թերու բռնութենէն այլ երկիր փախուստ տը-
վող վանահօր քովն է , չ'գիտցուիր , շինու-
թեան թուականը չկայ , բայց աւանդութեամբ
կըսուի որ այս ալ Կոստանդին շինած է . ար-
տաքին շէնքեր քիւրթեր բոլորովին քանդեր
են . եւ եկեղեցին իրենց դոմ ըրած են :

Վ Ե Ր Ջ

10w
ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001659

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001660

5594-5600

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001661

5951000

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001662

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001658

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001663

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001561

